keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

Huizum: Gewelfrozet

25 jaar Alde Fryske Tsjerken

Publikatie nr. 50 • juni 1995

VAN DE REDAKTIE

En dan nu De Keppelstok nummer 50, halverwege het lustrumjaar. De Stichting Alde Fryske Tsjerken in feeststemming! Deze Keppelstok is een soort kerkentocht geworden.

• Jan Dirk Wassenaar brengt U in Huizum letterlijk en figuurlijk nader tot de middeleeuwse gewelfrozetten in "zijn" fraaie dorpskerk. Zo komt Uw oog er heel dichtbij, al is bij een bezoek het gebruik van een verrekijker aan te bevelen.

• Herma van den Berg wacht U 'na het oversteken van de oude Middelzee' op bij de Margaretha-kerk in Boksum.
Bij haar eigen bezoek werd zij onaangenaam getroffen door de deerlijke staat van dit monument en alle lapwerk uit het verleden. Als in een losjes geschikte ruiker biedt zij U enkele indrukken van de vergane glorie.

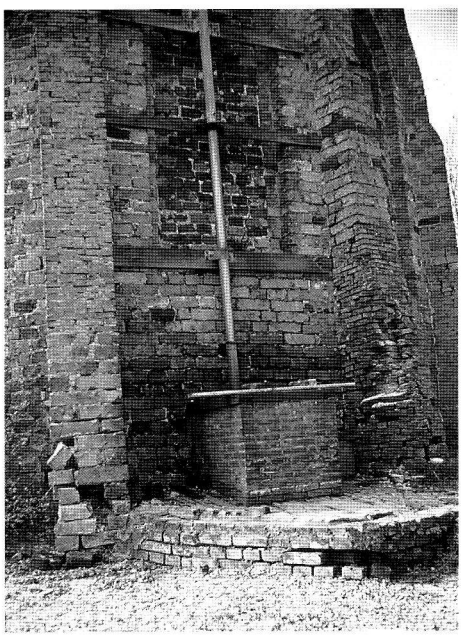

▲ ***Boksum: (niet in) de put***

• Gerda Kroeze onderzoekt de herkomst van de beide uit 1921 stammende betonnen kerkgebouwen in Heerenveen en Tijnje: zeker voor die tijd revolutiebouw!

• Douwe Gerbens doet verslag van de aktiviteiten van 3 Plaatselijke Commissies. Die van Boksum knokt voor herstel in oude luister. De slag om Boksum is begonnen!

• Gerrit Elzinga suggereert bij alle gissingen over de muurschilderingen in Britsum een nieuwe variant: in plaats van Christus een tronende Mozes. Zien we dus de stenen Wetstafels op zijn knieën?

• De redaktievoorzitter nam een kijkje in het kerkje van Schurega, want daar is alles weer "als van ouds". U kunt er aan de nieuwe windvaan zien uit welke hoek de wind waait.

• Uit welke hoek zal de wind voor onze jubilerende Stichting gaan waaien?
"Aan het probleem van verval van veel oude Friese kerken is weinig te doen", zo klonk het zeer onlangs uit de mond van een topdeskundige van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een jobstijding!
Dat geluid is overigens niet nieuw. "It is de fraech oft wy alle trijehûndert monumintale tsjerkjes dy't wy yn Fryslân hawwe restaurearje moatte" meende Gedeputeerde Jaap Mulder al in 1978. "Wy moatte net de ilúzje ha, dat wy alle âlde tsjerken bewarje kinne" hield Stichtingsvoorzitter Regnerus Steensma in 1983 de donateursvergadering voor. "De úterste konsekwinsje sil wêze, dat der tsjerken ôfbrutsen wurde moatte". Wat zou Victor de Stuers daarvan gezegd hebben?

Dit alles klinkt niet opwekkend bij onze lustrumviering! Maar daarom in de put zitten? En Boksum dan?

Beloken Pasen 1995

*Drs. J.D.Th. Wassenaar**

De Passievoorstellingen in de Huizumer Dorpskerk

Inleiding

De hervormde gemeente Leeuwarden-Huizum, die ik als predikant mag dienen, beschikt over een prachtig kerkgebouw: de Dorpskerk van Huizum[1]. Als gebouw is de kerk niet uniek: ze is een van de vele voorbeelden van Friese dorpskerken met zadeldaktoren. Het interieur dan? Regn. Steensma schrijft daarover: "De totale inrichting is rustig en harmonisch en een goed voorbeeld van een fries kerkinterieur (vergel. Marssum, Weidum en Kimswerd)."[2] Uniek is de achtkantige kansel, omdat die de enige voor-reformatorische preekstoel in Friesland is[3]. Op de rand staat Jesaja 58:1 uit de Vulgata, de klassieke Latijnse bijbelvertaling[4]. Maar mij is het in deze bijdrage te doen om datgene waarin de Huizumer dorpskerk nágenoeg uniek is: de middeleeuwse rozetten (gewelfschotels) met passievoorstellingen in het houten tongewelf, op de kruising van de noklat met de dwarslatten. Alleen in de kerk van Jelsum zijn soortgelijke panelen te vinden[5].

De beeldenstorm (1580) is in de Huizumer dorpskerk dus niet zo rigoureus doorgevoerd, dat de rozetten verwijderd werden. Nog steeds sieren zij niet alleen het plafond van de kerk, zij prediken ook nog het eeuwenoude evangelie.

In dit artikel wil ik een uitleg bij de voorstellingen geven, waarbij ik de afbeeldingen van oost naar west volg. Dat ik niet alleen een iconografische maar ook een bijbelse toelichting aanbied, zal de lezer mij als dominee niet euvel duiden. Tenslotte wil ik hier de heer G. Elzinga, voormalig provinciaal archeoloog, danken voor zijn adviezen. Hij is ouderling in mijn gemeente. Dat de structuur van kerkregering bij de Reformatie veranderd is, heeft in ieder geval dit voordeel gebracht...

De zon der gerechtigheid

Op de eerste rozet is een stralende zon afgebeeld. Ongetwijfeld is deze voorstelling ontleend aan Maleachi 4:2, waar geprofeteerd wordt over de opgaande zon der gerechtigheid met haar genezing brengende vleugels. In dit beeld komen motieven van uiteenlopende aard en herkomst samen.
Sinds oeroude tijden zijn de zon en de gerechtigheid nauw met elkaar verbonden. Zo wordt de Babylonische zonnegod Samas "de hoeder van recht en gerechtigheid" genoemd. In Maleachi 4:2 heeft "gerechtigheid" in de uitdrukking "zon der gerechtigheid" primair de betekenis van "rechtsherstellend heil". Opvallend is de parallel met Psalm 50:6, waar de gerechtigheid van de Heer in direct verband gebracht wordt met zijn epifanie (verschijning in lichtglans) en sprake is van God als rechter.

De christenheid heeft Maleachi 4:2 Messiaans geïnterpreteerd: "De zonne, voor wier stralen / het nachtlijk duister zwicht, en die zal zegepralen, is Christus, 't eeuwig licht." (*Liedboek voor de Kerken*, gezang 124:4; vgl. gezang 12:3, 135:2, 313:1, 230:3 en 383:1). De liturgie verwelkomt Hem in het *Breviarium Romanum*, antifoon bij het Magnificat op 21 december, als volgt: "O Oriens, splendor lucis aeternae, et sol justitiae, veni et illumina sedentes in tenebris, et umbra mortis": "O Morgenster, glans van het eeuwige licht en zon der gerechtigheid, kom en verlicht hen, die zitten in de duisternis en de schaduw van de dood".

In het midden van de zon op de eerste rozet staan de letters I, H en S. Deze vormen de afkorting van "In hoc signo (vinces)":. "In dit teken zult gij overwinnen".
Over de achtergrond van deze spreuk het volgende. Toen keizer Constantijn de Grote in 312 na Christus tegen zijn mededinger Maxentius optrok, zag hij (volgens de kerkvader Eusebius, in zijn *Vita Constantini*, I, 28) aan de hemel een blinkend kruis met het Griekse opschrift "toutooi nika", waarvan het bovenstaande de Latijnse

▲ *1)* ***De zon der gerechtigheid***

vertaling is. Hij liet daarom in zijn purperen banier een zilveren kruis aanbrengen. Hij overwon en ging tot het christendom over. Op de Huizumer rozet is "In hoc signo (vinces)", dus niet met het kruisteken maar met de zon als symbool verbonden.

De doek van Veronica

Op de tweede rozet is de doek van Veronica afgebeeld, die zij zelf ophoudt. De voorstelling heeft te maken met een oude en uiterst gecompliceerde legende, die ik in hoofdlijnen navertel. - Een volgelinge van Jezus kwam in het bezit van een afbeelding van haar meester, die op een doek geschilderd of afgedrukt was. Tegen haar wil moest zij haar schat naar keizer Tiberius in Rome brengen. De keizer leed aan allerlei kwalen en vond door verering van de doek genezing. Bij die gelegenheid kwam de bloedschuld van Pilatus ter kennis van de Romeinse overheid. De vrouw mocht in het Westen blijven, waar ze na haar dood onder de naam Veronica vereerd werd; 4 februari werd de dag waarop men haar herdacht.

De Veronica-legende is ontstaan in de zesde of zevende eeuw, door versmelting van twee andere. De eerste is een legende over "de bloedvloeiende vrouw" (Marcus 5:25-34 en par.). Voor haar huis in Caesarea Philippi stond een standbeeld van Jezus, dat wonderen verrichtte, aldus Eusebius in zijn *Historia Ecclesiastica*, VII, 18. De andere legende staat in de *Acta Pilati* beschreven. Volgens die variant was de bloedvloeiende vrouw in het bezit van een geneeskrachtige doek met een afbeelding van Jezus; haar naam was Veronica ("vera icon": "echt beeld").

In de veertiende eeuw kwam een min of meer definitieve versie van de legende tot stand. Dat gebeurde onder invloed van de passiespelen[7]. Toen werd de Veronica-legende verbonden met de lijdensgeschiedenis van Jezus. Veronica was een van de vrouwen in het gevolg van Jezus naar het kruis (Lucas 23:26-31). Uit medelijden gaf zij Jezus een doek om daarmee het zweet van zijn hoofd af te vegen. Zij kreeg de doek terug met een afdruk van zijn gelaat. In deze vorm heeft de legende in de Rooms-Katholieke volksvroomheid bijna canoniek (bijbels) aanzien verkregen. Voor velen werd Veronica voorspreekster voor een goede dood en helpster bij ernstige verwondingen en bloedingen.

▲ *2)* ***De doek van Veronica***

▲ 3) ***De "Stigmata Christi"***

Een aardige parallel van de passievoorstelling in de Huizumer dorpskerk is een gebeeldhouwde statie afkomstig uit de Johannieter commanderij Wijtwerd te Usquert, die zich nu in een schouw in een boerderij aldaar bevindt[8]. Daarop bezwijkt Jezus onder het kruis, terwijl Veronica en soldaten achter het kruis staan. De figuren van Jezus en van de soldaten spreken sterk aan door hun realistische weergave, in tegenstelling tot die van Veronica. Het onderschrift luidt: "O mensche dit doe ick voer dij / wat doe stu weer bij mi".

De "stigmata Christi" (wondtekenen van Christus)

Op de derde rozet, die nieuw gemaakt is naar het voorbeeld in de kerk van Jelsum, zijn de stigmata Christi afgebeeld: de doorboorde handen en voeten en het hart van Jezus samen met een kruis. Een ander voorbeeld van deze voorstelling is te vinden op een van de koorbanken in de Martinikerk te Bolsward[9]. De wondtekenen verwijzen uiteraard naar Jezus' kruisiging (vgl. Jesaja 53:5:"...om onze overtredingen werd hij doorboord, om onze ongerechtigheden verbrijzeld...".

De wondtekenen verwijzen niet alleen naar Jezus' kruisiging, maar ook naar zijn opstanding. Bekend is het verhaal over de man die als "de ongelovige Thomas" de geschiedenis is ingegaan. In Johannes 20:27 zegt de opgestane Jezus tegen hem: "Breng uw vinger hier en zie mijn handen en breng uw hand en steek die in mijn zijde, en wees niet ongelovig, maar gelovig". Volgens Lucas menen de discipelen, dat zij een geest aanschouwen, wanneer Jezus na zijn opstanding in hun midden staat (Lucas 24:37). Jezus zegt dan: "Ziet mijn handen en mijn voeten, dat Ik het zelf ben; betast Mij en ziet, dat een geest geen vlees en beenderen heeft, zoals gij ziet, dat Ik heb" (Lucas 24:39). In enkele handschriften wordt daar nog een zin aan toegevoegd. Omdat dat niet in alle het geval is, staat die in de vertalingen tussen teksthaakjes. De toevoeging luidt: "En bij dit woord toonde Hij hun zijn handen en voeten".
Naar alle waarschijnlijkheid is deze aanvulling ingegeven door vrees voor docetisme, de leer, dat Jezus in een schijnlichaam gekomen zou zijn en dus ook niet waarlijk opgestaan zou zijn.

Johannes de Doper

Op de vierde rozet is het hoofd van Johannes de Doper op een schotel afgebeeld. Deze afbeelding, die buiten de reeks van de passievoorstellingen valt, is in het mid-

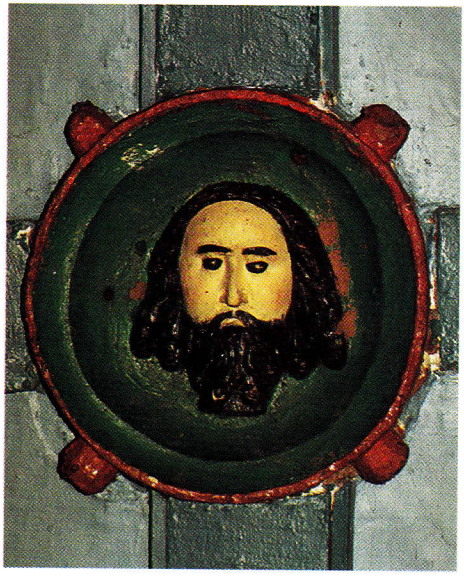

▲ 4) ***Het hoofd van Joh. de Doper op een schotel***

den van het tongewelf opgenomen omdat de kerk aan Johannes de Doper gewijd is. Zie voor het verhaal over zijn onthoofding: Mattheüs 14:1-12, Marcus 6:14-29 en Lucas 7:7-9.

De "arma Christi" (lijdenswerktuigen van Christus)

Op de vijfde rozet staat in het midden een geselzuil afgebeeld. Zowel boven als beneden zijn twee touwen of riemen kruiselings aangebracht. Daarmee werd de misdadiger vastgebonden (vgl. Handelingen 22:25: "En toen men hem met de riemen in de houding strekte..."). Aan weerskanten van de zuil is een martelwerktuig te zien. Aan de ene kant een gesel ("horribile flagellum"), een leren zweep met ingevlochten bikkels of stukjes metaal; aan de andere kant een soort bezem of roede, met welk werktuig het riet waarmee Jezus tijdens zijn bespotting op het hoofd geslagen werd (Marcus 15:19), bedoeld zal zijn. De geseling was zowel bij de Romeinen als bij de joden als strafmiddel bekend. Overigens: bij de Romeinen mocht die niet bij staatsburgers toegepast worden. Bij de geseling van Jezus (Marcus 15:15 en par.) klinken woorden uit de vierde profetie aangaande de knecht des Heren en zijn plaatsvervangend lijden (Jesaja 52:13-53:12) op de achtergrond mee. Van hem wordt in Jesaja 53:5 gezegd: "... de straf die ons de vrede aanbrengt, was op hem, en door zijn striemen is ons genezing geworden". En in Jesaja 53:12 staat, dat hij onder de overtreders werd geteld (vgl. Marcus 15:28 en Lucas 22:37).

Zou u het steeds al doen:

- *een schepje boven op Uw bijdrage?*
- *een gift voor de kerk in Boksum?*
- *een goed woord voor de Stichting?*

Doe het dan even!

In dit verband zij gewezen op de eikehouten beeldengroep "De geseling van Jezus" in het Fries Museum[10]. Jezus wordt aan weerszijden geflankeerd door een beul; op de achtergrond staan Pilatus en een soldaat. De groep is vrijwel zeker afkomstig uit een altaar en was volgens de laatste eigenaar, A.A. Rooswinkel, door zijn voorouders gered bij de beeldenstorm in de St. Vituskerk bij de Oldehove. Hij vond de beeldengroep zozeer met de geschiedenis van Leeuwarden verbonden, dat hij die bij zijn verhuizing naar Noord-Holland in 1868 aan de gemeente Leeuwarden schonk.

De doornenkroon

Op de zesde rozet is de doornenkroon die Jezus tijdens "de bespotting" droeg, afgebeeld (Mattheüs 27:29, Marcus 15:17 en Johannes 19:2, 5), samen met twee stokken waarmee zij "gehanteerd" zal zijn. De doornenkroon was een krans van stekelige acanthus-bladeren en moest de erekrans voorstellen die de vazalkoningen van Rome als koningsembleem mochten dragen. Onafhankelijke koningen droegen de diadeem, een gladde band uit stof. Behalve de doornenkroon kreeg Jezus een scharlaken mantel (de rode mantel van Romeinse soldaten, Mattheüs 27:28, 31) of een purperen kleed (de mantel van bepaalde Griekse vorsten, Marcus 15:17, 20 en Johannes 19:2, 5) om en in zijn rechterhand een rieten stok (Mattheüs 27:29) als scepter.

De soldaten vielen in "eerbiedige" houding voor Jezus op de knieën; zoals men de keizer begroette met "Ave Caesar" ("Wees gegroet, Caesar!"), zo begroetten ze Hem met de woorden "Wees gegroet, Gij koning der Joden!" (Mattheüs 27:29, Marcus 15:18 en Johannes 19:3).

Men heeft voor de scène van Jezus' bespotting lange tijd naar parallellen gezocht in het Romeinse saturnaliënfeest of in de Babylonische sacaeafeesten, waarin ook te bespotten figuren voorkwamen. Bij opgravingen in Jeruzalem op de plaats waar Pilatus' rechterstoel waarschijnlijk opgesteld was (Lithostrotos of Gabbatha, Johannes 19:13), werd evenwel een steen gevonden, waarop de hand van een Romeinse soldaat een aantal lijnen gekrast had. Deze lijnen vormen samen het koningsspel, een

soort dobbelspel dat met het ganzenbord te vergelijken is. In dat spel trad een scherts-koning op. De verliezer werd spottenderwijs tot koning gekroond en daarna gedood.
De joodse wijsgeer Philo vertelt in zijn *In Flaccum,* 36-39, van een geesteszieke die, toen de joodse koning Agrippa enkele jaren na de dood van Jezus Alexandrië bezocht, op een soortgelijke wijze als Jezus tot scherts-koning werd gekroond. En een slecht bewaarde papyrus spreekt over een dergelijke bespotting van een quasi-koning, eveneens in Alexandrië, na de opstand der joden in 115 tot 117 na Christus, waaraan ook de Romeinse stadhouder meegedaan zou hebben.

Het kruis

Op de zevende rozet is een kruis met aan de ene kant een speer en aan de andere kant "een riet" of "een hysopstengel" met een spons afgebeeld.

De kruisiging, die als middel tot executie waarschijnlijk van Perzische oorsprong is, bestond uit het ophangen van een misdadiger aan een paal met een dwarsbalk in de T-vorm ("crux commissa") of in de kruisvorm ("crux immissa"). Overigens: de veroordeelde moest het kruis zelf naar de plaats van terechtstelling brengen. De misdadiger werd naakt aan de dwarsbalk bevestigd. Na zijn dood bleef hij aan het kruis hangen, als buit voor de roofdieren. Voor de Romeinen gold de kruisiging naast de "damnatio ad bestias", de veroordeling tot de wilde dieren, als de meest smadelijke vorm van doodstraf. Kruisiging van "cives Romani", Romeinse staatsburgers, is in de literatuur onbekend. Voor de joden was kruisiging een teken van vervloeking van Godswege, op grond van Deuteronomium 21:23:"... een gehangene is door God vervloekt...".
Pas vanaf 313, wanneer het christendom na de overwinning van keizer Constantijn de Romeinse staatsgodsdienst wordt, doet het kruis in de christelijke kunst zijn intrede. Een legende vertelt, hoe enige tijd later Helena, de moeder van Constantijn, op een pelgrimstocht langs plaatsen die met Jezus' leven verbonden zijn, op Golgotha het kruis vindt waaraan Jezus gestorven zou zijn. Dit betekent een krachtige stimulans om het kruis af te beelden. Welke waarde men aan de legende heeft toegekend, wordt enigermate aangegeven door het feit dat in de Rooms-Katholieke Kerk tot in de twintigste eeuw het Kruisvindingsfeest gevierd is.
In de kerkgeschiedenis zijn verschillende kruisvormen bekend geworden. In het westerse christendom wordt het ons bekende Latijnse kruis het meest gangbaar. In de Rooms-Katholieke Kerk is het vaak voorzien van een lichaam; dan spreken we van een crucifix. In het oosterse christendom is de Griekse variant van het kruis in zwang geraakt ("crux quadrata"). Dat kruis heeft, zoals de Latijnse naam al aangeeft, vier even lange armen.

In Johannes 19:34 staat na de vermelding van Jezus' sterven: "...maar een van de soldaten stak met een speer in zijn zijde en terstond kwam er bloed en water uit". De soldaat zal Jezus' zijde "voor alle zekerheid" doorstoken hebben: om te verifiëren, of Hij werkelijk gestorven was. De evangelist ziet daarin evenwel vooral een vervulling van een oudtestamentische profetie, wanneer hij in Johannes 19:37 zegt: "En weder zegt een ander schriftwoord: Zij zullen zien op Hem, die zij doorstoken hebben". Hij citeert Zacharia 12:10, waar degene die doorstoken wordt, is als de vrome koning Josia, na wiens dood een grootse rouw bedreven werd en met wie Messiaanse verwachtingen werden verbonden. In de Rooms-Katholieke Kerk heeft het feit dat Jezus' zijde (of hart) doorstoken werd, tot devotie van het Heilig Hart geleid. En: dat er bloed en water uit Jezus' zijde kwam, heeft de christenheid er toe gebracht daarin symbolen van Avondmaal en doop te zien (vgl. I Johannes 5:5). Volgens de graal-legende heeft Jozef van Arimathea het bloed opgevangen in de kelk; de beker, samen met de speer van de soldaat Longinus, zijn in de geschiedenis gaan zweven tot aan Parsifal toe.

In Mattheüs 27:48 wordt in de passage over het sterven van Jezus vermeld, dat een van de omstanders een spons neemt, die met zure wijn drenkt, ze op een riet steekt en Hem te drinken geeft (vgl. Psalm 69:22). Deze daad moet opgevat worden als een uiting van medelijden. In Marcus 15:36 wordt aangegeven, dat iemand die

▲ 5) ***De "arma Christi"***

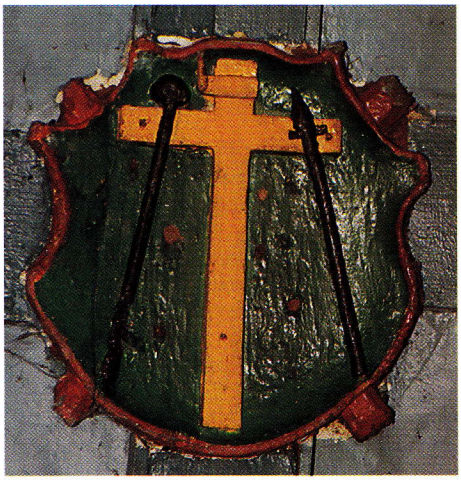

▲ 7) ***Het kruis***

handeling verricht met de bedoeling om te zien, of Elia komt om Jezus van het kruis te nemen. Dan zou het niet om verzachting van het lijden, maar juist om opheffing van de verdoving gaan. In Lucas 23:36 wordt (in het gedeelte over de bespotting van Jezus) gesteld, dat de wijn door de soldaten gegeven is. In Johannes 19:29 wordt de vermelding van het drinken van de zure wijn gezien als vervulling van Psalm 22:16. Door niet over een riet maar over een hysopstengel te spreken, legt Johannes een verband met het Pascha (vgl. Exodus 12:12).

▲ 6) ***De doornenkroon***

NOTEN

In de noten worden iconografische handboeken en bijbelcommentaren niet vermeld.

1. Zie daarvoor: Harm A. Lassche, *Huizumer Dorpskerk, Gebouw Functie Omgeving* (Huizum 1977).

2. Regn. Steensma, *Langs de oude Friese kerken* (Baarn z.j.), p.88.

3. Zie daarvoor: S. ten Hoeve, *Friese preekstoelen* (Leeuwarden 1980), p.19.

4. Vgl. S. ten Hoeve, *ibid.*, p.78.

5. Zie daarvoor: Regn. Steensma, *ibid.*, p.40 en p.56.

6. Zie daarvoor: E. von Dobschütz, *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende* (Leipzig 1899), S. 143-262.

7. Zie daarvoor: N.H.J. Zwijnenburg, *Die Veronicagestalt in den deutschen Passionsspiele des 15. und 16. Jahrhunderts* (Amsterdam 1988). Vgl. *Anglo-Saxon legends of St. Andrew and St. Veronica* (Cambridge/London/Oxford 1851).

8. Zie daarvoor: R. Steensma, *Vroomheid in hout en steen. Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland* (Baarn z.j.), p.31.

9. Zie daarvoor: J.A.J.M. Verspaandonk, *Bolsward. De Martinikerk* (z.p. 1974), p.28.

10. Zie daarvoor: D. van Weezel Errens, "Middeleeuwse houten beelden in Friesland", in De *Keppelstok* nr. 36 (april 1988), p.IV-102 en p.IV-109.

* Drs. J.D.Th. Wassenaar, geboren in 1960 te Leeuwarden, studeerde theologie in Utrecht. 1985 predikant in Oudega W. c.a., 1990 predikant in Leeuwarden-Huizum, publiceerde over theologie.

drs. Herma M. van den Berg

Boksum, dorp met een bewogen geschiedenis

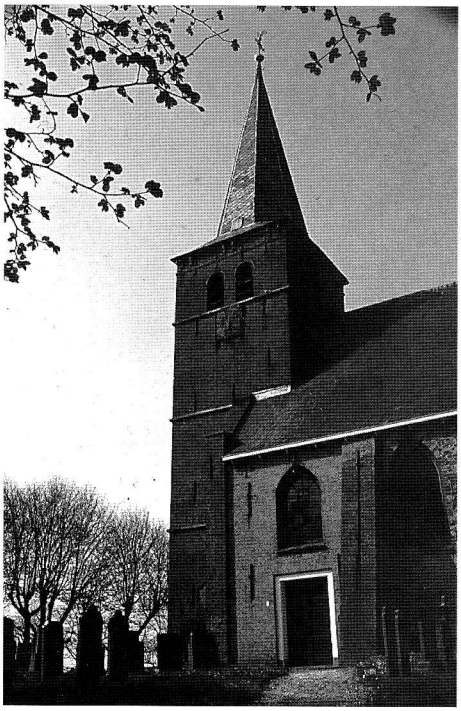

▲ *1)* ***Hervormde kerk van Boksum***

De kerk van Boksum - in dit jubileumjaar van de Stichting in het middelpunt van de belangstelling - was tot voor kort bij helder weer van de zuidelijke buitenwijken van Leeuwarden uit te zien met zijn forse toren met naaldspits en zijn deftige leien dak.

Ten noorden en zuiden van de Provinciale hoofdstad strekte zich van ouds de grietenij Leeuwarderadeel uit met als hoofdplaats, ten zuidoosten van de stad, Huizum. Ten westen grenst de gemeente Menaldumadeel bij Marssum aan het grondgebied van de stad. Tot in de 14e eeuw echter spoelde tussen Menaldumadeel en Leeuwarden de Middelzee, een diep landinwaarts reikende arm van de Waddenzee. Aan de westkust daarvan lagen niet alleen Berlicum met zijn haven Uitkom of Tutgum maar ook Beetgum en Marssum op hun terpen; iets verder achter de dijk vervolgens Deinum en Boksum en nog iets verder landinwaarts Blessum. Tot voor kort herkende men de voormalige Middelzee als een brede groenstrook, die alleen door wegen van oost naar west doorsneden werd. De moderne behoefte aan transport en verkeer heeft echter deze situatie in het landschap vrijwel onherkenbaar gemaakt.
Nadat de spoorlijn en het Van Harinxmakanaal de verbinding met Harlingen verbeterd hadden, doorsnijden nu snelwegen het gebied en hebben de onvermijdelijke cirkelvormige afritten het dorp zijn contact met de groene omgeving ontnomen. Alleen aan de noordwestzijde is dat contact althans voor het oog bewaard. Daar namelijk is de terp in 1869 afgegraven, waarna het drassige land niet meer bebouwd werd.

In het vorige nummer lazen we al dat de terp een van de hoogste van de omgeving is en de toren van Boksum zal na die van Deinum een functie gehad hebben als oriëntatiepunt voor de zeevarenden. De stichtingssteen van de in 1550 herbouwde toren van Deinum herinnert aan die functie, al was de Middelzee toen al lang dichtgeslibd[1].

Op de 17e eeuwse prent van de slag bij Boksum in 1587 (De Keppelstok nr. 49, blz. V 201) zien we een drie geledingen hoge toren, gedekt door een zadeldak. Ook Stellingwerf tekende aan het einde van de 17e eeuw de toren met een zadeldak, maar gaf geen geledingen weer van het torenlichaam. Negentiende eeuwse tekenaars, waaronder A. Martin, die in opdracht van het Fries Genootschap historische situaties vastlegde, gaven de toren van Boksum weer als op de genoemde prent. Hij werkte in de tweede helft van de 19e eeuw, voornamelijk vóór 1875, toen het Genootschap het grote prentwerk 'Friesche Oudheden' uitgaf,

waar verscheidene van zijn tekeningen voor gebruikt zijn. Tot de 'Friesche Oudheden' behoorde kennelijk de slag bij Boksum en dus de plaats en de toren van Boksum, zoals die er in 1587 uitgezien zou hebben. Daar de oude toren in 1842 ingestort was, moest Martin wel te rade gaan bij de 17e eeuwse prent. D.J. van der Meer geeft in zijn artikel over torens in De Keppelstok nr. 42 het hele relaas over de herbouw van de Boksumer toren.

Volgens het bestek, dat kerkvoogden lieten maken moesten de oude Friese stenen opnieuw gebruikt worden. Kerkvoogden verweten de Grietenij, aan wie de toren was blijven toebehoren sedert de Napoleontische tijd, slecht onderhoud als oorzaak van het instorten van de toren. Waarschijnlijk wensten zij de oude toren terug, die zoveel gezien had. De oude Friese stenen werden ook aan het koor toegepast en mogelijk was de oude toren ook in de 13e eeuw gebouwd.

Al snel na het instorten herrees de toren onder leiding van de kerkvoogden en in 1843 stond er een nieuwe toren met een met leien beklede spits van 12 m hoog. De buitenzijde van het metselwerk bleek echter niet van middeleeuwse kwaliteit te zijn en in 1866, evenals opnieuw in 1871, moest er veel verbeterd worden. In 1877 tenslotte werd de toren met machinale steen omkleed. Een hardstenen gedenkplaat aan de zuidzijde herinnert hieraan.

In 1877 bestond er inmiddels in Den Haag een 'College van rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst', waar Victor de Stuers de scepter zwaaide. Een van zijn medewerkers was architect Adolph Mulder, die voortdurend onderweg was om bouwvallige monumenten en monumenten, waaraan wijzigingen gemeld waren, in opmetingen vast te leggen. In een van zijn meer dan dertig schetsboekjes vinden we tekeningen van de kerk bij Boksum vóór de omkleding van de toren in 1877. Mulder tekent namelijk aan: " Boxum toren word gerestaureerd".

Wat Mulder ook zag met zijn geoefend oog voor middeleeuwse details en nauwkeurig uittekende, was de noorderingang.

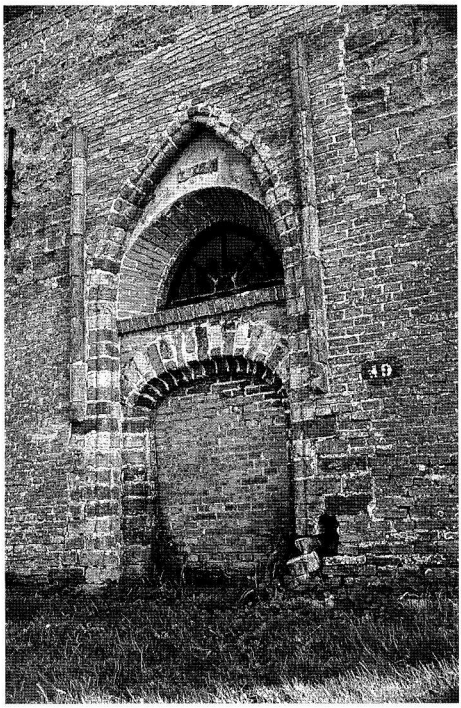

▲ 2) ***Voormalige Noordelijke ingang***

Mogelijk was dat toen nog de ingang voor vrouwen. Later is achter deze ingang een dienstvertrek gemaakt, dat daglicht moest hebben. Zonder pardon voor de door Mulder getekende details is er een half rond venster gemaakt over de volle breedte van het boogveld. In het boogveld stonden niet alleen een versierd nisje met een kleine console voor een beeld, maar ook waren aan weerszijden daarvan twee maskersteentjes ingemetseld van 18 cm hoog en 8 cm breed.

Ook Martin blijkt de noordelijke ingang getekend te hebben (Fries Museum). Maar hij kon toch niet op tegen het technisch tekentalent van architect Mulder. Op ander gebied was Martin weer onovertroffen, namelijk als hij grafzerken tekende. Veel van die tekeningen waren bedoeld voor de 'Friesche Oudheden'.
Door zijn speurwerk weten we dat er onder de latere vloer van Boksum een grote rijk versierde zerk ligt voor Worp van Juckema en A. van Mockama uit 1561, gehakt door P.D., die zich later voluit signeert als

Pieter Dircks en in Leeuwarden werkzaam was. Hij was een van de zeer vaardige hardhouwers, die de motieven van de vroege Renaissance met grote kennis van voorbeelden uit Italië hanteerde en met allerlei speelse details wist af te wisselen.
Ook in de nabije kerken van Deinum en Jorwerd liggen zerken van zijn hand[2]. Worp van Juckema woonde op een stins, die te Boksum gestaan moet hebben en die ook Oedsma heette[3].

Was na de ramp van 1842 de toren al spoedig herbouwd, niet te herstellen waren de beide oude klokken die in de toren te pletter gevallen waren. Een nieuwe klok was nog wel te bestellen, maar wat daar niet op te lezen kwam, was dat de klok van 1453 een nogal uitvoerig opschrift gehad had, waarin de naamheilige van de kerk vermeld werd.
Gelukkig had ds. Van Borssum Waalkens het opschrift weten te achterhalen. Hij publiceerde in de Vrije Fries van 1886 zijn verzameling klokopschriften en schrijft: "de kleine klok had het opschrift: "Fecit gerit butendiic MCCCCLIII in die eer goedes ende sinte Margriet. In die tiid was parsoen Her Here fyta soen ende hovelinc liuwa homma soen". Van Borssum Waalkens ontleende deze tekst aan het handschrift van de zogenaamde schoolmeester, een serie antwoorden van de lokale onderwijzers op vragen, door het Fries Genootschap rondgezonden aan alle dorpsonderwijzers. Men vroeg gegevens over de geschiedenis van het dorp. De vele uitvoerige antwoorden berusten in de verzamelingen van de Provinciale Bibliotheek.
Het opschrift van de stuk gevallen klok moet vóór 1857 door iemand met liefde voor de lokale geschiedenis zijn vastgelegd, waardoor de schoolmeester van 1857 nauwkeurige documentatie kon leveren aan het Genootschap.
Het opschrift geeft dus aan dat de klok in 1453 door Gerrit Butendic gegoten is. De klokgieterij van de Butendijks was te Utrecht gevestigd[4] en ook voor Deinum was daar een klok gegoten. Voorts vermeldt het opschrift Sint Margriet en dat Hero Fytssoen pastoor was. Ook Lieuwe Homma zoon wordt genoemd als hoveling. Hij zal de bewoner van een van de stinsen geweest zijn. Sint Margriet of Margareta was een heilige, die bij edelen geliefd was en met de naam van deze edelman op de klok zou men willen concluderen, dat de kerk van Boksum door een edelman gesticht is.

▲ *3)* ***Dorpsgezicht Boxum, tekening A. Martin***

Later blijkt de kerk echter aan het in 1182 gestichte en 1234 verplaatste klooster Mariendal te Lidlum te behoren. Lidlum bezat te Boksum ook twee uithoven Munckhuis en Ten Poorte genaamd, die in 1270 het klooster toegekomen waren en die voordien aan de geslachten Feitsma, Oedsma en Scheltema behoord hadden[5]. Zo kan het patronaatschap over de kerk aan het klooster gekomen zijn, waarbij de schutspatroon behouden bleef. Zij wordt volgens Verhoeven in 1511 ook elders voor Boksum vermeld[6].

❑

NOTEN

1. Grafschriften tussen Flie en Lauwers, deel Menaldumadeel door D.J. van der Meer, Leeuwarden 1959
2. R. Vos e.a., Zerken in Friesland 1535-1680. Monument van de maand jaarg. 9, nr. 3a
3. D.J. van der Meer, Nammen fan Pleatsen yn Menameradiel, in Skiednis van Menameradiel, Fryske Akedemy, Ljouwert 1972
4. C.N. Fehrmann, Utrechtse klokgieters en hun verwanten. In: Bijdragen tot de campanologie, Nederl. Klokkespelvereniging, 1963
5. H. Halbertsma, De kroniek van de Witherenabdij Mariendal te Lidlum. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland V, 1954, 101
6. G Verhoeven, Luidklokken in Friesland. Doctoraal scriptie V.U. Amsterdam 1983, blz. 36

*drs. W. G. Kroeze**

Bedehuizen van beton

De gereformeerde kerken van Heerenveen en Tijnje

In het glossy advertorial-magazine 'Piazza' verscheen een publicatie over glas-in-beton: "Toen en nu"[1]. 'Toen' was 1923; in dat jaar verrees in Raincy, een kleine voorstad van Parijs een geheel uit beton opgetrokken kerk, naar ontwerp van Auguste Perret (1874 - 1954). In de inleiding bij het artikel stelt de schrijver dat het hier het eerste betonnen godshuis betrof. Wellicht gold dit voor Parijs, echter niet voor Friesland. Twee jaar eerder, in 1921, werden in deze provincie twee betonnen bedehuizen gebouwd: de gereformeerde kerken in Heerenveen en Tijnje.

Bouwen in beton

Ten tijde van de bouw van genoemde kerken, in de 20-er jaren, was de constructieve toepassing van beton bij het bouwen nog niet algemeen gangbaar, hoewel het beton als bouwmateriaal in Nederland verre van onbekend was.
In de oudheid werden al gebouwen gerealiseerd, waarbij beton -een kunstmatig vervaardigd steenhard materiaal- werd toegepast[2]. Het gebruik van beton raakte echter in onbruik, totdat aan het einde van de 18de eeuw het materiaal opnieuw in de belangstelling kwam.
Men zocht in deze tijd vooral naar goedkopere grondstoffen dan het uit tufsteen gemalen tras, en daarnaast naar kwaliteitsverbetering van de bestaande mortels. In 1824 werd een nieuw bindmiddel gevonden waardoor het beton sneller verhard en een grotere vastheid verkreeg: het Portlandcement. Een belangrijke impuls voor de verdere ontwikkeling van beton als constructiemateriaal was de toepassing van ijzer als inwendige versterking, de wapening. In dit zogenaamd 'gewapend beton' worden de gunstige eigenschappen van ijzer en beton verenigd: het biedt zowel weerstand tegen trekspanning als tegen drukbelasting, is vormvast, vuurbestendig en waterwerend.

Door gebrek aan kennis en de miskenning van het belang van deze technologische ontwikkeling duurde het echter nog tot het einde van de 19de eeuw voordat de toepassing van beton in de architectuur zijn echte opmars maakte. In de eerste twee decennia van de 20ste eeuw was er een toenemende wetenschappelijke benadering van de bouwtechniek en werd er een theoretische ondergrond gelegd voor de constructieleer en kennis van materiaaleigenschappen. Ondanks de geleidelijkheid van de mentale aanvaarding van betongebruik breidde de praktische toepassing zich uit. In een overzicht van Industrieel Nederland uit 1921[3] geven de bijdragen over de betonmaatschappijen een goed beeld van de toenmalige stand van zaken. Er worden geheel of gedeeltelijk in beton uitgevoerde bouwwerken van zeer uiteenlopende aard genoemd, van bioscopen tot tribunes, van diamantslijperijen tot kluizen. De vroege bouwwerken verhulden meestal de toepassing van beton en werden aan de buitenzijde gepleisterd of met baksteen bekleed, waardoor de gebouwen nog vaak het uiterlijk van traditioneel geconstrueerde bouwwerken hadden[4]. Dit gebeurde omdat men het beton als inferieur materiaal beschouwde of omdat het gebruikte betonsysteem dat vereiste. Bij de veel toegepaste monolietsystemen wordt het beton gestort in een bekisting en vormt na het verharden een naadloze bouwmassa; afhankelijk van de samenstelling van het beton spreekt men in dit geval van gietbouw of stampbeton[5]. Bij alle variaties in het monolietsysteem is echter een bepleistering van de buitenmuur noodzakelijk, in tegenstelling tot sommige andere betonsystemen, zoals bijvoorbeeld montagebouw.[6]

Gezien de geschetste ontwikkelingen is het dus geenszins verwonderlijk dat rond de jaren '20 de toepassing van gewapend beton ook in de kerkbouw zou doordringen.

Auguste Perret was dan misschien niet de allereerste met zijn betonnen kerk, wel was hij als pionier van de Franse betonarchitectuur internationaal van groot belang voor de ontwikkeling van betonnen kerken. Zo bouwde Karl Moser, door Perret geïnspireerd, in 1926 zijn eerste betonnen kerk, de Antoniuskirche in Bazel. Het zijn deze twee architecten die de hoeksteen legden voor de ontwikkeling van het betonnen kerkgebouw[7].

Een vroeg voorbeeld van -gedeeltelijke- toepassing van beton in Nederlandse kerkbouw is de Cenakelkerk uit 1913-1915 op het terrein van de Heilig-Land Stichting in de Meerwijk (gemeente Groesbeek). De kerk, gebouwd naar ontwerp van architect Jan Stuyt[8], heeft een koepel met een diameter van 15 m., die in gewapend beton is uitgevoerd. Er bestaat ook een niet uitgevoerd ontwerp van een betonnen hervormd kerkje in Elshout uit 1915 van de architecten Eibink en Snellebrand.[9]

Het is in deze context dat het ontstaan van de twee betonnen kerkjes in Friesland in 1921 moet worden gezien; niet geheel onverwacht, maar wel in een periode dat het toepassen van beton nog geenszins algemeen goed was, zeker niet in de kerkbouw. Waren deze gemeenten dan zo vooruitstrevend dat zij het experiment opzochten? Of waren het veeleer praktische overwegingen die ten grondslag lagen aan het besluit tot toepassing van dit bouwmateriaal; wie waren bij de bouw betrokken? De verslagen in de kerkeraadsboeken geven inzicht in de processen die leidden tot de kerkbouw.[10]

▲ *1)* ***De gereformeerde kerk in Heerenveen, opname 1991***

De bouw van de kerk in Heerenveen

De gereformeerde kerk van Heerenveen (afb.1) doet zich, door de plattegrond, detaillering en materiaalbehandeling voor als een traditioneel in baksteen gebouwde kerk met gepleisterde gevels. Ten tijde van de bouw van de kerk en de drie decennia daarvoor zijn de meeste gereformeerde kerkbouwers beïnvloed door de ideeën van Berlage, meestal in navolging van de Amsterdamse architect Tjeerd Kuipers. Een aantal gemeenschappelijke kenmerken van zijn kerken zijn: een T-vormige plattegrond, rondboogvensters, een roosvenster boven de entree, de kansel in een nis met het orgel erboven, de dwarsarmen dikwijls met galerijen.[11] In de kerk van Heerenveen zijn veel van deze kenmerken terug te vinden.

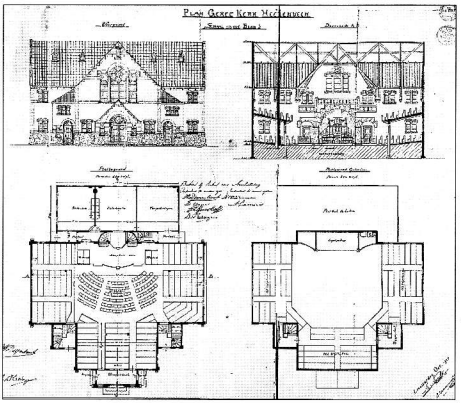

▲▼ *2)* ***Bouwtekeningen van de kerk van Heerenveen, ondertekend door A. Nauta, architect en C. Draaisma C.C.E., constructeur. Voorts de handtekeningen van H. Diepenbroek, R.K.M. Hummelen, A. Lameris en de borgen J.H. Groothoff, B. Hainje***

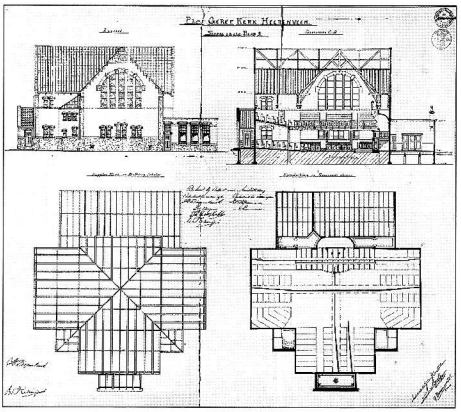

In de kerk biedt één van de vier armen van de kruisvormige plattegrond (afb.2) ruimte aan de consistorie en nevenruimtes, zodat de eigenlijke kerk een T-vormig grondplan heeft. Het middendeel van het bankenplan is radiaal naar de kansel gericht; in de kruisarmen is het bankenplan rechthoekig geplaatst. De plattegrond is hiermee een voorzichtig voorbeeld van het begin van de ontwikkeling van de rechthoekige kerkplattegronden in de richting van de centrisch gerichte waaiervorm, die vooral in de jaren '20 en '30 in de gereformeerde kerkbouw werd toegepast. De kansel in de kerk van Heerenveen is aan de lange zijde geplaatst, in een absisvormige klanknis met twee trappen ter weerszijden. De 20 cm. dikke betonnen muren zijn aan binnen- en buitenzijde gepleisterd en voorzien van betonnen rondboogvormige vensters, deels met tracering en met gekleurd glas-in-lood. Boven de entree bevindt zich een grote vensterpartij met roosvenster. Het gebruik van beton werd in het interieur zoveel mogelijk verborgen, zoals bijvoorbeeld bij de betonnen kolommen goed te zien is. Deze kregen eenzelfde detaillering als de houten spanten. In de kerk, in 1963 opnieuw ingericht, zijn onder andere betonnen tribunes aangebracht op betonnen kolommen. De overkapping bestaat uit hang- en schoorwerk met ijzeren stangen; de ruimte tussen de spanten is beschoten met smalle houten planken (afb.3). Het zadeldak is belegd met nieuwe pannen.

▲ 3) ***Het interieur van de kerk in Heerenveen, opname 1991***

De geschiedenis van de gereformeerde gemeente in Heerenveen begint in 1843; de gemeente bestond toen uit ten hoogste een honderdtal leden. Zij behoorden bijna allemaal tot het weinig kapitaalkrachtige deel van de bevolking. De eerste samenkomsten van de gemeente werden gehouden op de zolder in een pakhuis van apotheker Dornseiffer (later timmerwerkplaats Douma). Vermoedelijk was deze zolder een deel van een vroegere gevangenis. Het was een klein zaaltje met plaats voor 85 personen, dat via een trap in de Munniksteeg te bereiken was[12]. Ondanks de geringe financiële middelen probeerde de gemeente van meet af aan een eigen kerkgebouw te stichten. Dit werd gerealiseerd op 9 december 1852: *'...is der vergadering meegedeeld dat door den Broeder O.L. Boer gelegenheid is aangekogt om eene kerk te kunnen bouwen, 't welk met blijdschap door de broeders is aangehoord, te meer daar het gehuurde locaal te klein wordt....'*. Dit vermogende lid van de gemeente had een stuk grond aan de Kerkstraat gekocht en liet daarop een kerkje bouwen. Op 6 mei 1853 werd de kerk aanbesteed (voor de som van *f* 3292,=) en op 2 oktober kon de kerk worden ingewijd.

De kerkgemeenschap groeide: in 1867 werd het kleine en eenvoudige kerkje vergroot door verlenging van het kerkgebouw. Het aantal kerkleden bleef echter groeien, zodat in 1900 de kerk opnieuw vergroot moest worden, ditmaal door een verbreding van het schip.

In 1919 werd in de kerkeraadsvergadering voor de derde keer verslag gedaan van ruimtegebrek in de kerk. Architect T. Kuipers uit Amsterdam werd geraadpleegd inzake een verbouwing. Zijn advies was de kerk nogmaals te verbouwen, waarbij door verlenging én verbreding 900 zitplaatsen gecreëerd zouden kunnen worden. Aangezien dit echter een kostbare zaak was vroeg de architect of er niet een nieuw bouwterrein gevonden kon worden.

Vanaf dat moment, september 1919, volgde er een jaar van besluiteloosheid omtrent de vraag van verbouw of nieuwbouw. Op 27 oktober kwamen drie ontwerpen van architect Kuipers tot verbouw van de kerk ter tafel; de keuze viel op een plan waarbij de kerkzaal verlengd en verbreed zou worden tot een kruiskerk met ongeveer 850 zitplaatsen. De kosten waren hoog, namenlijk ƒ 50.000,=. Tegelijkertijd werden de mogelijkheden van nieuwbouw onderzocht. De hiervoor bezochte terreinen bleken óf te duur óf geen geschikte lokatie te zijn. Op 29 november was er overleg tussen de kerkeraad en de gemeente over de vraag of er een nieuwe kerk gebouwd moest worden of de oude kerk verbouwd moest worden. De bijeenkomst leidde zeker niet tot meer eenstemmigheid. Uiteindelijk werd er op 27 januari 1920 een gecombineerde vergadering gehouden van de kerkeraad en een 'commissie van bijstand', bestaande uit 15 personen uit de gemeente. Gezamenlijk -met de kerkeraad 30 leden- moesten zij zo snel mogelijk tot een oplossing zien te komen. Eén van de leden van de commissie was aannemer H. Diepenbroek.

Voor nieuwbouw passeerden verschillende terreinen de revue: aan de verlengde Dracht was het pand van wagenmaker U. Smit te koop voor ƒ 5000,=. De buurman, notaris Oppedijk, wilde van zijn terrein wel een deel verkopen voor ƒ 7015,=. Het terrein was dan echter nog maar een meter breder dan het oude terrein en zou dus evenmin veel soulaas bieden. Er werd ook gesproken over het terrein tussen de christelijke school en de ambachtschool en het pand van weduwe Hergarden. In maart 1920 werd wederom de vraag opgeworpen of een nieuwe kerk niet te duur zou zijn en werd er in den lande geïnformeerd naar prijzen van nieuwbouw. Op 23 maart werd het inmiddels genomen besluit tot nieuwbouw weer herroepen: het was te duur! Het oude verbouwplan van Kuipers kwam weer ter sprake.

In juni beval de Leeuwarder architect A. Nauta zich aan voor de architectuur bij de aanstaande verbouwing van de kerk. Ds. Hummelen berichtte hem dat reeds met een andere architect werd onderhandeld. In juli meldde de financiële commissie dat er ƒ 27.224,50 was ingezameld voor verbouw van de kerk en er werd besloten een afvaardiging naar architect Kuipers te sturen om eindelijk tot een besluit te komen.

Op de vergadering van de commissie van bijstand op 15 juli werden andermaal de mogelijkheden van verbouw of nieuwbouw bekeken. Het ingezamelde geld was nog te weinig voor een verbouwing:.'*de vergadering staat in het teken van besluiteloosheid, hetwelk er niet beter op wordt nu er stemmen opgaan voor* ***betonbouw****, dat beweerd wordt goedkoper te zijn...'*. Deze 'stemmen' zijn blijkbaar vooral afkomstig van H. Diepenbroek. Op 20 juli bezocht een kerkeraadsdelegatie Diepenbroek naar aanleiding van de slechte stemming en besluiteloosheid in de laatste commissievergadering, waar een nieuw bouwplan ter sprake kwam. 29 juli 1920 werd in de kerkeraad verslag gedaan van dit bezoek aan Diepenbroek, dat uiteindelijk een belangrijk bezoek zou blijken te zijn. Diepenbroek had namelijk een ontwerpschets gemaakt voor een nieuwe betonnen kerk voor ƒ 60.000,= op een nieuwe locatie. Een betonnen nieuwe kerk zou niet duurder worden dan verbouw van de bestaande! Het voorlopige ontwerp werd in de vergadering besproken. Diepenbroek kreeg vervolgens de gelegenheid zijn plan nader uit te werken en met een uitgebreider ontwerp te komen.

Dit ontwerp werd door een speciaal hiervoor samengestelde commissie bekeken, waarbij architect T. Kuipers uit Amsterdam werd geraadpleegd. Deze had esthetische als ook technische bezwaren met betrekking tot het betondak, de galerij die het zicht op de spreker ontnam en de indeling van de banken. Kuipers wilde wel een schets maken voor een nieuwe betonnen kerk. De commissie kwam echter met een ander voorstel: aangezien de heer Diepenbroek geen architect was, dus geen ontwerper, zou architect A. Nauta[13] uit Leeuwarden als technisch en architectonisch bewerker van het ontwerp kunnen optreden en de heer Diepenbroek als aannemer het bouwplan kunnen uitvoeren. De keuze voor nieuwbouw in plaats van verbouwing was op deze wijze na een jaar van besluiteloosheid definitief geworden.

Voordat de heer Nauta werd benoemd tot architect van de nieuwe kerk werden inlichtingen over zijn vakbekwaamheid ingewonnen bij de heer Burggraaf in Collum, die eerder een kerk naar ontwerp van Nauta had gebouwd. Hij raadde aan inderdaad een betonkerk te bouwen, maar het dak niet in beton op te trekken. Ook Nauta meende dat het bouwen in beton zeer goed mogelijk was en zijn ontwerp werd in september voorlopig goedgekeurd (zie afb.2). In oktober kwam Diepenbroek met de tekeningen voor kerk en kosterswoning, het bestek en een aannemingscontract, dat echter nog niet werd ondertekend, omdat de koop van het terrein nog niet was gesloten. Het terrein achter de christelijke school aan de Van Riessenstraat werd aangekocht van een zekere firma Brader-Weener en een strook grond van notaris Oppedijk.

Zo konden de bouwwerkzaamheden eind 1920 beginnen en op 3 januari 1921 werd het eerste beton gestort (afb.4). De architect en de aannemer werden in februari 1921 zelfs tot haast gemaand om de kerk tijdig te voltooien, want de oude kerk werd verkocht en de koper wenste 1 oktober 1921 de kerk te aanvaarden, anders zag hij van de koop af.

Een in april 1920 ingestelde commissie concludeerde dat er een nieuw instrument moest komen om de gemeentezang te begeleiden. In de vergadering van 16 augustus 1921 werd gemeld dat het oude orgel voor *f* 1500,= werd verkocht aan de gereformeerde kerk in Oostermeer. Het nieuwe orgel werd geleverd door de firma Rohling te Osnabrück, die ook een goed orgel in Leek had geleverd. In 1922 werd uitgebreid verslag gedaan van dit orgel: *'De kerk heeft in 1921 een orgel gekogt dat blijkens het rapport van Dhr. A. Alt (1922) uit Bolsward constructief weliswaar goed is te noemen, maar waarvan de klank van de registers afzonderlijk beslist te wensen overlaat. Men zal daarin moeten berusten. Over het geheel is het orgel voor den kerkelijken dienst geschikt en in staat om zelfs bij overvuld kerkgebouw de leiding van het gezang te behouden. Om echter voor en na de godsdienstoefening iets moois te doen horen, of zelfs voor-, tusschen- en na-spelen der Psalmen van betekenis te spelen legt dit instrument den bespeler onoverkomenlijke moeilijkheden in de weg. De fout ligt niet bepaald bij den orgelmaker, meer in het (pneumatische) systeem'.*

▲ *4)* ***Gedenksteen links naast de entree van de kerk in Heerenveen, opname 1991***

Tijdens de bouw werd besloten dat in de kerk een kluis van gewapend beton moest komen. De oude banken werden geschikt gemaakt voor plaatsing in de nieuwe kerk. De aanleg van het electrische net en de verlichting werd gegund aan Jansen en Hoekstra, agenten voor de firma Van Eyck en Heslinga te Leeuwarden, voor *f* 2200,=. Met dezelfde firma werd een contract gesloten voor de aanleg van een centrale verwarmingsinstallatie (voetverwarming), voor de begane grond en op de drie galerijen, voor *f* 5620,=. In 1934 was de ketel al niet meer bruikbaar:*'..de oorzaak van de betrekkelijke snelle ondergang dezer ketel moet wel grotendeels worden gezocht in het vroeger lekken der kelder'.* Bij de kerk werd een fietsenbergplaats gebouwd door de firma Telgenhof.

De aanbesteding van de kosterswoning - welke op advies van B en W in baksteen in plaats van beton werd gebouwd - vond plaats op 2 augustus. Er werd naar gestreefd de kerk voor 1922 gereed te hebben. De ingebruikname werd tenslotte bepaald op woensdag 14 december 1921 om 19.00 uur. Bij de inwijding, waar ds. Hummelen de voorganger was, waren 1100 bezoekers aanwezig. Met name werd de architect A. Nauta het compliment gebracht, dat de kerk uitmuntte door doelmatigheid, terwijl de heer H. Diepenbroek werd geroemd als de man van het initiatief.

▲ 5) ***De gereformeerde kerk in Tijnje, opname 1991***

De bouw van de kerk in Tijnje

De kerk in Tijnje (afb. 5) is veel kleiner dan de kerk in Heerenveen, maar qua architectuur zijn de twee kerken sterk vergelijkbaar. Het kerkje in Tijnje ligt aan het einde van de dorpsbebouwing en is in haar 70-jarig bestaan nauwelijks veranderd. De traditioneel vormgegeven zaalkerk heeft een zadeldak met pannen. De zijgevels worden door lisenen in vieren geleed; in elke travee is een betonnen rondboogvenster (afb.6) met gekleurd glas-in-lood geplaatst. Boven de entreepartij bevindt zich eenzelfde samengesteld venster met roosvenster als bij de kerk in Heerenveen. De kerkzaal wordt overspannen door een hang- en schoorwerk met ijzeren trekstangen. De preekstoel bevindt zich aan de oostzijde in een absisvormige nis met opgangen aan weerszijden; erboven een orgelgalerij met orgelkas. Het bankenplan bestaat uit drie blokken banken, waarvan de buitenste twee blokken aan de oostelijke zijde enigszins naar het midden uitwaaieren. Aan de zuidzijde is in 1992 de consistorie doorgebroken en met een gang en kerklokaal verbonden.

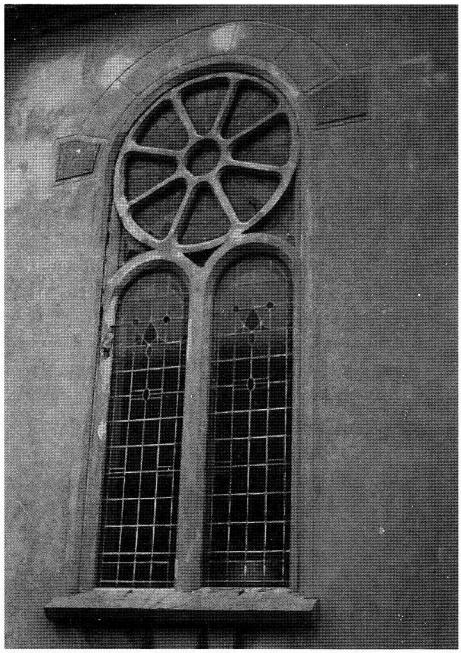

▲ 6) ***Een glas-in-lood venster in de zijgevel van de kerk in Tijnje, opname 1991***

Het proces dat leidde tot de bouw van de kerk in Tijnje is vergelijkbaar met de gang van zaken in Heerenveen.
De eerste keer dat er in de kerkeraadsverslagen over een nieuw te bouwen kerk gesproken werd, was op 1 mei 1919. In deze vergadering werd opgemerkt dat er nog enige kans van slagen was voor het bouwen van een kerk ter plaatse van het te slopen pand 'Aurora'. Er werd uitgezocht of het gekocht kon worden van een timmerman uit Knijpe, die dit gebouw van de schoolvereniging had gekocht. In de volgende vergadering bleek dat de huidige eigenaar het gebouw wel aan de kerk wilde verkopen voor *f* 2500,=.
De kerkeraad kreeg de machtiging om na te gaan hoe duur het bouwen van een nieuwe kerk zou worden als 'Aurora' werd aangekocht. Als de begroting niet hoger zou zijn dan *f* 15.000,= kon de kerkeraad met de zaak voortgaan. In juni werd in de vergadering meegedeeld dat kerkbouw ongeveer *f* 30.000,= moest kosten, hetgeen te duur was voor de kleine en niet vermogende gemeente. Besloten werd om eens per maand een extra collecte voor een nieuwe kerk te houden en te collecteren in andere kerkelijke gemeenten. Omdat er echter grote twijfel bestond of het bouwen van een kerk financieel haalbaar was, werden ook andere mogelijkheden onderzocht. In dezelfde vergadering kwam een schrijven van broeder J. Wouda ter sprake waarin een voorstel werd gedaan een gebouw aan de Moerweg/Mouweg[14] te vergroten. Het blijkt hier niet om een kerk te gaan maar om een lokaal, dat niet gebruikt werd om in te preken. De dominee stemde echter wel in met het voorstel om in de winter

toch in dat lokaal te preken, als hij hulp kreeg van andere predikanten.
Ondertussen werd in de classis al wel gezocht naar gemeenten waar een collecte voor een nieuw te bouwen kerk kon worden gehouden. In Wolvega en Oudehorne mocht dit, de gemeenten Gorredijk, Echten en Munnikeburen stemden er niet mee in. De gemeente Mildam wilde zelf wel in haar kerk voor dit doel collecteren, maar niet dat een gemeentelid uit Tijnje dit kwam doen. In Oldeboorn wilde men wel geld inzamelen op voorwaarde dat hun oud-predikant ds. Bruinsma, die naar Tijnje was gegaan, weer eens in zijn oude gemeente kwam preken. De dringende noodzaak voor het vergaren van een startkapitaal blijkt uit de opmerking: *'In elk geval moet er verandering komen, omdat wij de kerkgangers niet meer kunnen bergen'.*
Op 7 juni 1920 nam de discussie in de kerkeraad een geheel andere wending door een opmerking van de scriba, de heer H. Knobbe. Deze namenlijk *'...opperd het denkbeeld, 'n nieuwe kerk te laten bouwen van* ***beton****, aangezien hij zegt gehoord te hebben, dat dit veel goedkooper is. Hem wordt opgedragen eens te informeren'.* Tot eind september viel geen beslissing. Verschillende broeders achtten het bouwen van een nieuwe kerk financieel onmogelijk en zij drongen aan op verbouwing van de bestaande kerk. Er werd een commissie benoemd bestaande uit broeder L. Akkerman en broeder van der Vaart, die met timmerman W. Reitsma zouden overleggen over verbouw van de bestaande kerk.
In de kerkeraadsvergadering van september 1920 verscheen de heer H. Diepenbroek uit Heerenveen in de kerkeraadsvergadering, om te spreken over de 'bouw eener kerk in beton'. Hij raadde aan de oude kerk niet te verbouwen, maar een geheel nieuwe kerk te realiseren. Hij kreeg de opdracht een bestek en tekening van een nieuwe kerk te maken. Zodra dat binnenkwam, zou met de gemeenteleden worden overlegd. Nog steeds werd het bijeenkrijgen van het geld als de grootste drempel voor een nieuwe kerk gezien.
Op 29 september 1920 werd in een vergadering met de gemeente besloten tot de bouw van een nieuwe kerk over te gaan. Een week later werd overeengekomen het werk aan H. Diepenbroek te gunnen, tot groot ongenoegen van W. Reitsma -de timmerman met wie over de mogelijkheid van verbouw was gesproken-, die op de gunning had gerekend. Enkele weken later zou blijken dat dit de reden was dat Reitsma en echtgenote niet meer in de kerk kwamen.
Diepenbroek had de bouw van de gehele kerk begroot op *f* 29.500,=. Dit gold voor een kerkgebouw van 26 m. lengte, 13 m. breedte met 326 zitplaatsen en op de galerij ruimte voor nog eens 108 plaatsen en een preekstoel van *f* 500,=[15]. De kerkeraad deelde op de genoemde vergadering van 29 september mee *f* 20.000,= te zullen moeten lenen[16]. Omdat de gemeente hierdoor jaarlijks veel rente en aflossing zou moeten betalen, werd een beroep gedaan op de vrijgevigheid van de gemeenteleden. Ieder gemeentelid werd gevraagd wat men voor dit doel bij kon dragen. Omdat de kerkeraad al veel werk te doen had werd een speciale commissie van acht personen samengesteld[17] om alle zaken met betrekking tot de kerkbouw te regelen. Tijdens de eerste vergadering van de kerkeraad met deze commissie bleek dat de twijfel over het besluit om een nieuwe kerk te bouwen nog niet geheel was weggenomen toen broeder Wobbes met de - al dikwijls gestelde - vraag kwam of bouw van de kerk financieel wel haalbaar was. Het antwoord van de praeses en anderen was: *'...dat onze verwachtingen moeten zijn van God, en niet van menschen, want met menschen worden wij telkens teleurgesteld. Durven wij het echter met onze God wagen, dan zijn wij zeker dat het in orde komt, zoodat het dan absoluut geen waagstuk meer is...'.*
Dat duidt op een rotsvast vertrouwen, maar betekende nog niet dat daarmee de zaak geregeld was. In de gemeente was reeds een jaarlijkse toezegging gedaan van in totaal *f* 1822,50, maar het kostte de commissie nog heel wat moeite om de financiën te regelen. Met name het stichtingskapitaal gaf problemen. Nadat de classis steun had toegezegd voor de bouw, werd in november in enkele bladen een advertentie geplaatst waarin geld werd gevraagd. Het bouwkapitaal werd uiteindelijk deels verkregen door in te gaan op een aanbieding van een zekere notaris Spruit, die de gemeente voor een periode van één jaar *f* 12000,= te leen aanbood, tegen een

▲ *7)* ***Gedenksteen rechts naast de entree in Tijnje, opname 1991***

rente van 7%. Daarnaast werd geprobeerd bouwkapitaal te krijgen door de uitgifte van twintig obligaties van *f* 500,= tegen een rente van 6% en door de verkoop van de oude kerk[18].
Eén dag vóór de eerste betonstorting -op 12 januari 1921- (zie afb. 7) bleek op de kerkeraadsvergadering dat enkelen van mening waren dat aan Diepenbroek teveel vertrouwen werd gegeven door zonder opzichter te bouwen. De bouwcommissie was van plan geweest in dit verband een deskundige te raadplegen, maar het was er niet van gekomen omdat de afgevaardigde terecht kwam bij broeder Busstra te Luinjeberd. Hij ontraadde een opzichter te nemen, omdat daaruit het wantrouwen jegens Diepenbroek zou blijken, terwijl hij Diepenbroek toch een alleszins betrouwbaar persoon vond.
Tijdens de bouw van de kerk vond er een gezamenlijke vergadering van de kerkeraad en de bouwcommissie plaats over een eventuele verandering in de bouwplannen. Tussen de consistorie en kerkeraadskamer was een betonnen muur getekend, zonder deur. Het zou beter zijn als beide vertrekken samen ook gebruikt konden worden en er een schuifdeur zou worden aangebracht. Deze wijziging ging uiteindelijk echter niet door in verband met de extra kosten om de plannen te veranderen.

Op 7 juli 1921 werd de kerk officieel in gebruik genomen[19]. Op de galerij en in de consistorie waren enkele banken uit de oude kerk geplaatst. In de vergadering van 10 juni 1921 werd meegedeeld dat de gereformeerde gemeente uit Heerenveen haar orgel te koop aanbood voor *f*1.500,=. Aangezien 16 augustus 1921 in de kerkeraadsverslagen van Heerenveen werd vermeld dat het orgel verkocht was aan de gemeente Oostermeer, heeft men in Tijnje blijkbaar van de koop afgezien. In september 1922 deelde de orgelcommissie mee dat het nieuwe instrument gereed was om in de kerk geplaatst te worden en kon worden ingewijd op 3 oktober 1922. Dit is waarschijnlijk later gebeurd, omdat de kerkeraad stelde dat het pas mocht worden geplaatst als het orgel geheel zonder schuld kon worden overgedragen. Het orgel was geen gelukkige keuze; al in februari 1925 was het voor de eerste maal defect.

Praktische pioniers

De kerkeraadsverslagen geven een helder beeld van de manier waarop de kerkelijke gemeenten besloten tot de bouw van de twee kerken. Wanneer beide geschiedenissen naast elkaar worden gelegd vallen een aantal zaken op. Ten eerste is er het opvallende feit dat in beide gemeenten bijna gelijktijdig voor het eerst wordt gesproken over het bouwen van een betonnen kerk. In Tijnje gebeurt dat op 7 juni 1920, in Heerenveen op 15 juli 1920.
Een dwarsverband wordt gelegd door aannemer H. Diepenbroek. Hij heeft in beide gevallen een grote rol gespeeld en de aanzet gegeven om te denken aan betonbouw. Een tweede dwarsverband wordt gelegd door de constructeur. Uit de tekeningen van de kerk van Heerenveen en een oorkonde die in de kerk in Tijnje hangt blijkt dat bij beide kerken de constructeur C. Draaisma was. Wellicht heeft ook ds. Hummelen, de predikant van Heerenveen en lid van het 'Departement voor evangelisatie in de Friese Zuidoosthoek' een rol gespeeld in dit geheel. Hij zal op bijeenkomsten zeker hebben gesproken over 'zijn' nieuwe betonnen kerk. Opvallend is hierbij dat de scriba van de kerkeraad in Tijnje, dhr. H. Knobbe (afb.8), in de kerkeraadsverslagen als eerste het woord beton in de mond neemt, omdat hij heeft gehoord dat het bouwen in beton goedkoop zou zijn. Dat dit juist in een kleine en arme plattelandsgemeente als Tijnje gebeurt mag ons in eerste instantie verwonderen, maar lijkt daarna juist een bevestiging van de gedachte dat beperking en weinig (financiële) middelen mensen kunnen leiden en zelfs dwingen tot onverwachte en crea-

tieve oplossingen. De keuze voor het constructiemateriaal beton bij het bouwen van beide kerken kwam niet voort uit een drang naar het constructieve experiment en kwam ook niet voort uit hang naar een plaats in de architectuurhistorie. Esthetische en architectonisch verantwoorde overpeinzingen speelden geen rol bij het tot stand komen van deze beslissing. Nuchterheid en de noodzaak een goedkope oplossing te vinden heeft geleid tot de toepassing van een betonconstructie. Het lag zeker niet in de bedoeling kerken te bouwen, die eens beschreven zouden worden vanwege hun pioniersfunktie.

❑

▲ *8)* ***Foto bij de gelegenheid van het plaatsen van de gedenksteen tijdens de eerste betonstorting. Onder de aanwezigen ondermeer aannemer Diepenbroek (met hoed), ds. Hummelen (de eerste persoon rechts naast de steen) en daarnaast de heer H. Knobbe***

NOTEN:

1. In: *Piazza* 1991, nr. 6, pp.20-23. Piazza is een uitgave van de Ned. Cementindustrie (VNC), Den Bosch.

2. Marieke Kuipers: *Bouwen in beton*, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940, ('s-Gravenhage 1987), p.73.

3. In: *Just de la Paisières*, 1921, pp.255-290.

4. Zie ook: Rudolf Wielinga; Vroege betonbouw in Friesland, *Jaarboek Monumentenzorg*, (Zwolle 1994), pp.45-54.

5. Vloeibaar beton wordt gegoten, droger beton wordt in de bekisting aangestampt. Het gebruikte beton bestaat in veel verschillende soorten, evenals de gebruikte bekisting.

6. Zie ook: Marieke Kuipers (noot 2), pp.184-200.

7. Hommage a un poète défunt, Auguste Perret 15 febr. 1874 - 25 febr. 1954. In: *Bouwkundig weekblad*, Jrg. 1955, nr.7.

8. Reeks: De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: A.G. Schulte: *Het rijk van Nijmegen, Oostelijk gedeelte en de Duffelt* ('s Gravenhage 1983), pp.62-85.

9. J.J. Falize: De kerkbouw tussen de wereldoorlogen. De Amsterdamse School. In: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, onder redactie van R. Steensma, C.A. van Swigchem (Kampen 1986), pp.75-89.

10. Voor Heerenveen is geraadpleegd: Ryks Argyf Fryslân, archief van de gereformeerde kerk Heerenveen, toegang 293-01, inv. nr. *1, Notulen kerkeraadsvergadering 22-10 1851 t/m 10-12 1856*; inv. nr. 9, *Notulen kerkeraadsvergadering 27-8-1918 t/m 5-6-1923*; inv. nr. 40, *Bestek en voorwaarden voor bouw nieuwe kerk 1900*; inv. nr. 41, Bouw nieuwe kerk 1920; inv. nr. 42, *Centrale Verwarming 1921*; inv. nr. 43, Orgel 1922.
Voor Tijnje is gebruik gemaakt van de archieven in de gereformeerde kerk te Tijnje, *Notulen kerkeraadsvergadering 1-5-1919 t/m 31-1-1921.*

11. J.J. Falize: De kerkbouw voor en na 1900. Van neostijlen tot 'Berlagiaans'. In: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, onder redactie van R. Steensma, C.A. van Swigchem (Kampen 1986), pp.66-75.

12. Harmen Anskes Dijkstra: De gereformeerde kerk te Heerenveen 1843-1943. In: *Nieuwsblad van Friesland*, Jrg. 1943, 21-5 t/m 11-6.

13. Architect A. Nauta uit Leeuwarden bouwde onder andere de gereformeerde kerken in Wolvega (1923) en St. Annaparochie (1926) en het Gereformeerd Gymnasium in Huizum (Leeuwarden).

14. De straatnaam is niet goed leesbaar.

15. Op de galerij werden geen meubelen aangebracht.

16. Met rente en aflossing was jaarlijks zeker *f* 2.000,= nodig. Staande de vergadering werd *f* 900,= toegezegd door de gemeenteleden.

17 De commissie bestond uit de heren H. Booi, J. Jeninga, B. Fokkens, J. Zwerver, J. Buiter, L. Akkerman, G. Luik, J. Wobbes, J. Mulder; de hr. H. Bok bedankte.

18. De kerk werd voor *f* 2600,= verkocht, aanzienlijk minder dan de eerder genoemde *f* 6.000,=.

19. Notulen kerkeraad dd. 18 juli 1921: 'De 7e juli is onder groote belangstelling ons nieuw kerkgebouw in gebruik genomen...' Sprekers waren de pastor loci, Ds. Hummelen namens het Departement voor de evangelisatie in de Friese Zuidoosthoek, Ds. Hekma namens de classis en de kerk van Gorredijk, broeder De Jong namens de kerk in Oldeboorn, broeder Wijma van Wolvega, oud kerkeraadslid van Tijnje. Op 18 juli 1921 was kerkeraad voor het eerst bijeen in de consistorie.

* drs. W.G. Kroeze (1966) heeft architectuurgeschiedenis in Groningen gestudeerd. Zij was in 1993 werkzaam bij het Monumenten Selectie Project in Friesland en is thans medewerker bij Het Oversticht in Zwolle.

Willibrord 695-1995

In hetzelfde jaar dat de Stichting Alde Fryske Tsjerken haar vijfde lustrum viert, herdenkt men in Utrecht het feit dat Willibrord 1300 jaar geleden in Rome tot 'aartsbisschop onder de Friezen' werd gewijd.

Op initiatief van de Stichting Utrecht Centrum van Historie en Cultuur is aan de herdenking van het 13de eeuwfeest van de bisschopswijding van Willibrord een keur aan activiteiten gekoppeld. Sommige groot of groots, andere bescheiden en intiem: van Willibrord-wandelingen in de stad tot een heus Willibrordpad van Utrecht naar Echternach, voor de dorstigen Willibrordbier en -wijn ter ere van de patroonheilige van de caféhouders en dronkelappen, een Middeleeuws stadsfeest (2 en 3 september), muzikale festivals, open kerken etc. In het kader van het 'Willibrordjaar' zal het Toer-Actief-Programma van de ANWB in de maand mei wandel- en fietstochten organiseren in Friesland, Limburg en Utrecht.

Het Utrechts studentenkoor verzorgt op 26 november de wereldpremière van de 'Willibrordmis' en de 'Echternachmis voor St. Willibrord' in de Domkerk. Op deze dag wordt tevens de 'Willibrord-cd' gepresenteerd. Het jaar wordt afgesloten met een groots opgezette tentoonstelling in het Rijksmuseum het Catharijneconvent waarin de religieuze, politieke en sociale cultuur waarbinnen Willibrord zijn missiewerk uitvoerde, wordt verbeeld (17 november 1995 - 28 januari 1996).

Voor meer informatie over alle evenementen in het Willibrordjaar kunt u zich wenden tot het VVV Utrecht, Vredenburg 90, Antwoordnummer 2944, 3500 VM Utrecht (een postzegel is niet nodig) of telefonisch 06-34034085, 50 c/min..

DvWE

Lijst van giften 1994

Met grote dank aan de gevers:

Dhr. en Mw. v.d. Burg, Lippenhuizen	ƒ	100,—
Mw. Y. Krol, Nijverdal	ƒ	5000,—
M. Miedema, Canada	ƒ	50000,—
Mw. D. Rienks- Wallinga, Leeuwarden	ƒ	2000,—
Collecte friese preek, Hilversum	ƒ	100,—
Fed. Vrijz. Herv. vrouwen,Blija	ƒ	900,—
Meindersma- Sybenga Stichting, Leeuwarden	ƒ	10000,—
Ir. P. Sanders, Hengelo	ƒ	1000,—
Mw. Vonk- Oosterbeek, Utrecht	ƒ	1000,—
Collecte Sybrandahuis	ƒ	128,05
J v.d. Sluis, De Knipe	ƒ	2700,—
NIVO	ƒ	100,—
M.K. Koster, Leeuwarden	ƒ	100,—
Rotary,Leeuwarden	ƒ	100,—
Dhr. en Mw Leegstra, Drachten	ƒ	1000,—
Mw. I. Kooi, Wageningen	ƒ	1000,—
Basisschool " De Foarikker" voor Britsum	ƒ	281,05
N.N. voor Hogebeintum	ƒ	20000,—
Ir. P. Sanders, Hengelo voor Ter Idzard	ƒ	200,—
Accountantsbureau Nicolai & De Jong voor Britsum	ƒ	150,—
Bouwbedr. S.D. v.d. Vegt voor Twellingea	ƒ	750,—
Schildersbedr. S. Boersma voor Twellingea	ƒ	200,—
Bakker & Timmenga voor Twellingea	ƒ	200,—
Techn. bedr. D. Reekers voor Twellingea	ƒ	250,—
Schildersbedr. Baanstra Hartkamp voor Twellingea	ƒ	150,—
Fa. J. M. Elderhorst voor Twellingea	ƒ	150,—
Pl. Commissie Twellingea	ƒ	12500,—
NUON Friesland voor Britsum	ƒ	5000,—
Bouw '75 voor wervingsfolder	ƒ	750,—
Arch. bureau Kijlstra & Brouwer voor wervingsfolder	ƒ	2000,—
Bouwbedrijf Bleeker voor wervingsfolder	ƒ	250,—
Ir. Fongers, Woerden	ƒ	750,—
Van Heloma Stichting voor Sybrandahuis	ƒ	3500,—
Hyenga Fonds voor Sybrandahuis	ƒ	5500,—
Prins Berhardfonds voor Sybrandahuis	ƒ	1000,—

Plaatselijke Commissies fundament van onze Stichting

In de vorige Keppelstok heeft Mr. B. van Haersma Buma het grote belang van de Plaatselijke Commissies benadrukt. Naast het beheer van de "eigen" kerk proberen de commissies door allerlei activiteiten de belangstelling voor hun kerkgebouw te stimuleren. In dit artikel nemen we een kijkje bij drie Plaatselijke Commissies.
Wat de een aan activiteiten weet te ontplooien kan de ander misschien op bepaalde gedachten brengen en stimuleren tot het uitwerken van nieuwe ideeën.

Zweins

Vanwege de beginletter komt Zweins vaak op de laatste plaats. Wij begìnnen met dit dorp in de gemeente Franekeradeel, dat een inwonertal heeft van 113 personen. Mevrouw Riemke Dotinga-Hepkema houdt de activiteiten-agenda bij.
"Us tsjerke wurdt tolve kear yn 't jier brûkt foar de earetsjinst", legt ze uit. "Sweins is ien fan de acht doarpen fan de Herfoarme Kombinaasje Rie - Skingen. Yn Boer en Skingen kinne gjin tsjinsten mear holden wurde wegens de minne tastân fan de tsjerken. By 't winter ha wy soms yn Sweins wol fjouwer tsjinsten efter elkoar, om't ús tsjerke troch de flierferwaarming lekker waarm te stoken is.
Us Godshûs is tige yn tel as troutsjerkje foar de Frjentsjerters. Yn 1994 hawwe wy hjir fjirtjin troutsjinsten hân. Inkeldris is der in routsjinst. In ploechje fan fiif "man" is geregeld yn 't spier om de tsjerke skjin te hâlden".
Door de V.V.V. van Franeker werden van oktober tot april zes concerten in de Reginakerk van Zweins geörganiseerd. Soms was de kerk geheel gevuld.
De Plaatselijke Commissie zorgde voor de goede gang van zaken en de consumpties. "Spitigernôch is de V.V.V. opholden mei dizze aktiviteit", zegt mevrouw Dotinga, "mar wy geane der wol mei troch. In pear bedriuwen stypje ús foar in jier en dan moatte wy ús sels bedrippe kinne. Dat sil net sa maklik wêze, mar wy hawwe in opteine kommisje en sette troch".

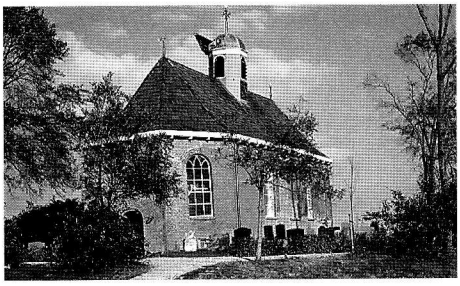

▲ *1)* ***Reginakerk van Zweins***

Zweins heeft een grote wens: Heel graag wil men het kerkorgel restaureren. Het orgel is in 1785 gebouwd door J. F. Wenthin uit Emden en in 1877 ingrijpend verbouwd door L. van Dam uit Leeuwarden.

Blessum

Een andere commissie met grote zorgen betreffende het orgel vinden we in Blessum. Het instrument in het Mariakerkje van dit dorp is gebouwd in 1659 en hoort met de orgels van Dronrijp en Ternaard tot de drie oudste orgels van Friesland. In 1978 is de restauratie van het Blessumer kerkje voltooid. Het orgel bleef echter een bron van aanhoudende zorg voor de Plaatselijke Commissie. In de Keppelstok van juni 1994 werd de noodkreet geplaatst: Help ons! Verder verval van ons curieuze orgel moeten we voorkomen.
Op 28 oktober vorig jaar startte de actie van het Orgelrestauratiefonds in Blessum.
De begroting van een algeheel herstel komt op een bedrag van *f* 150.412,–. Door plaatselijke activiteiten is al een bedrag van *f* 40.000,– bij elkaar gebracht. Met spanning keek de penningmeester elke dag uit naar binnenkomende giften.
En kijk, die verwachting is niet beschaamd. Dank zij forse giften van vele particulieren en verschillende fondsen is reeds (maart 1995) een bedrag van *f* 135.000,– op de bankrekening van de Commissie Orgelrestauratie Blessum gestort. Met grote ingenomenheid danken Stichting en Plaatselijke Commissie alle milde gevers!
Per jaar zijn er vijf kerkdiensten in Blessum. Voor de reguliere diensten van de fe-

deratieve gemeente Boksum-Blessum-Deinum is de Mariakerk te klein. Voorafgaand aan elk gebruik maken de vrouwen om de beurt het interieur netjes en schoon.
De mannen snoeien een keer in de twee jaar de lindebomen rond de kerk. Het kerkhof wordt door een vaste kracht onderhouden. Een secure Blessumer stelt het uurwerk bij en houdt het dorp bij de tijd. Oudejaarsnacht komen de dorpsgenoten samen in de kerk om de jaarwisseling te vieren en elkaar "lok en seine yn it nije jier" toe te wensen. Het wel en wee van het dorp, met 100 inwoners, komt ter sprake op de vergadering van Dorpsbelangen in de kerk. Jong en oud Blessum zijn vertegenwoordigd op de gezellige avond van de culturele commissie. Elk kan zijn of haar talent dan tonen op velerlei gebied. Onder leiding van een creatieve ouder kunnen de kinderen een middag of een ochtend per jaar naar hartelust knutselen in het kerkgebouw. De Blessumer jeugd gaat naar school in Deinum. De kinderen van de openbare school zorgen voor een "meezing-concert" in de Mariakerk. Andere concerten worden gegeven door het plaatselijke muziekkorps, een koor en andere muzikale artiesten.
De kerk is het enige "gemeenschapshuis" voor de Blessumers. Het kan voor nog meer doeleinden dienst doen, als het orgel gerestaureerd is.

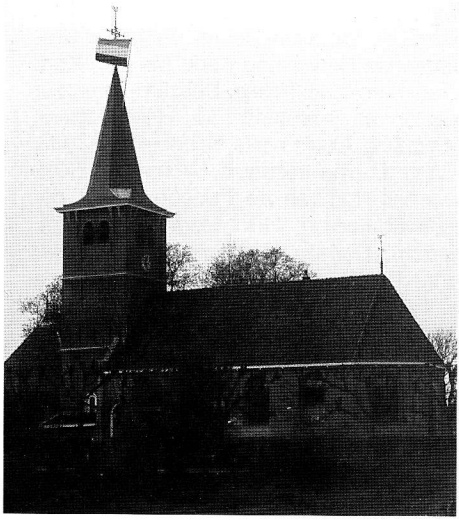

▲ *2)* ***Mariakerk van Blessum***

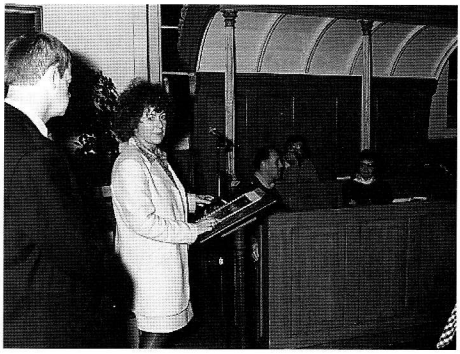

▲ *3)* ***Monumentenzorg gemeentezorg!***

Burgemeester mevrouw G. van Delft-Jaasma van Menaldumadeel heeft op 28 oktober 1994 de brochure "Orgelrestauratie Blessum" ontvangen uit handen van voorzitter J. de Boer van de orgelrestauratie-commissie (foto 3). De actie verliep voorspoedig.
Al op 1 juni 1995 was de burgemeester opnieuw in Blessum om het startsein te geven voor het herstellingswerk van het oude orgel aan de orgelrestaurateurs Bakker & Timmenga te Leeuwarden.

Slag om Boksum

De Plaatselijke Commissie van Boksum ziet weer licht in de toekomst. Sedert de overname van de Sint Margriet- of Margarethakerk in 1979 door de Stichting kijkt het dorp reikhalzend uit naar het opstarten van de restauratie van het oude kerkgebouw uit plm. 1100. Maar door het ontbreken van de nodige financiën bij meerdere instanties wordt "it grutte kerwei" steeds uitgesteld.
De toestand van de kerk gaat echter zienderogen achteruit en vervult de Stichting èn de Plaatselijke Commissie met grote zorg. De federatieve gemeente Boksum-Blessum-Deinum gebruikt de Sint Margriet tien keer per jaar voor de eredienst. In 1988 is naast de Plaatselijke Commissie een tentoonstellingscommissie in het leven geroepen, die elk jaar in de herfstvakantie een expositie organiseert, samen met de Plaatselijke Commissies in Blessum en Beers. De drie kerken mogen zich verheugen in een toenemende belangstelling.

Achter de schermen wordt steeds gewerkt aan een bespoediging van de restauratie van de Boksumer kerk. De gemeente

Menaldumadeel - met een klein restauratiebudget- denkt positief mee. Dat de Sint Margriet in het middelpunt van de belangstelling staat, in het kader van het jubileum van de Stichting, vervult de plaatselijke commissie met nieuwe hoop.
Moedeloosheid maakt plaats voor actief bezig zijn. Plannen worden uitgedacht en uitgevoerd om zoveel mogelijk geld bijelkaar te krijgen voor het grote doel.

Enkele evenementen noemen we hier. Iedereen is van harte welkom in Boksum als toeschouwer en "steunpilaar" om de "patiënt" zo snel mogelijk weer gezond te krijgen. Onder het motto "Slach om Boksum" worden alle acties gevoerd.

* **Zaterdag 17 juni:** Een historische optocht rond het thema "Sint Margriet" zal omstreeks 14.30 uur vanuit de weilanden door Boksum gaan naar de kerk.

Een "Margryt-hapke" kan men nuttigen, activiteiten in de "buorren" kunnen bekeken en gehoord worden - zoals een middeleeuws wagenspel - en verschillende dingen worden te koop aangeboden.

* **Zaterdag 24 juni en 1 juli:** Van 10.00 tot 17.00 uur gaat "KERKEPAD" van de N.C.R.V. langs de dorpen Boksum, Beers, Weidum, Jorwerd, Deinum en Marssum.

* **Donderdag 31 augustus en vrijdag 1 september** zijn "KIJKDAGEN" in de Boksumer kerk van ingebrachte kunstwerken (schilderijen).

Onderstaande personen bevelen de actie voor de restauratie van de Margaretha-kerk te Boksum door de Stichting "Alde Fryske Tsjerken" van harte bij u aan:

Mevr. A.M. Jorritsma-Lebbink, Bolsward, Minister van Verkeer en Waterstaat; Drs. L.M.L.H.A. Hermans, Leeuwarden, Commissaris der Koningin in de Provincie Friesland; Mevr. G. van Delft-Jaasma, Menaldum, Burgemeester van Menaldumadeel; Ing. J. Baarda, Sneek, Lid van de Eerste Kamer der Staten-generaal; Drs. H. van Bilderbeek, Sneek, Voorzitter van de Friese Doopsgezinde Sociëteit; Prof. Dr. Ph. H. Breuker, Boazum, Hoogleraar Friese Taal- en Letterkunde; Jhr. C. van Eysinga, St. Nicolaasga, Oud-voorzitter Stichting Alde Fryske Tsjerken; Drs. J. Geersing, Ferwerd, Burgemeester van Ferwerderadeel, voorzitter Fryske Akademy; G.L.M. Grasveld O.F.M., Drachten, Vikaris generaal van de Bisschop in het Bisdom Groningen; Drs. D. Huisman, Beetsterzwaag, Voorzitter Kamer van Koophandel; Drs. W. Klouwen, Joure, Voorzitter Provinciale Kerkvergadering Friesland van de Nederlandse Hervormde Kerk; Mr. Jan Korf, Deventer, Oud-voorzitter Stichting Alde Fryske Tsjerken; Ir. H. Kroes, Boazum, directeur It Fryske Gea; G.J. Kuiper, Langweer, Burgemeester van Skarsterlân; Mr. H.W. Kuipers, Wommels, Mede-oprichter en oud-bestuurslid Stichting Alde Fryske Tsjerken; Drs. J.R. Kuperus, Grou, Oud-hoofddirecteur Friesland-Bank; C. van Leeuwen, Wommels, Beeldend kunstenaar; Johanneke Liemburg, Leeuwarden, Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal; L.J. Lyklema, Kollum, oud-Gedeputeerde; Hein Mader, Mantgum, Beeldend Kunstenaar; J. Noordmans, Leeuwarden, Oud-hoofdredacteur Leeuwarder Courant; J. Paques, Balk, Directeur Paques B.V.; Ds. R. de Pee, Dokkum, Voorzitter Provinciale Synode van Friesland; R.B. Rinsma, Tytsjerk, Directeur Stichting Beeldende Kunst Friesland; Ds. Ype Schaaf, Dokkum, Oud-medewerker radio en televisie, oud-hoofdredacteur Friesch Dagblad; H.E. Siegers, Burgum, Voorzitter College van bestuur Christelijke Hogeschool Noord-Nederland; D. Smilde, Oranjewoud, President-directeur Koninklijke Smilde B.V.; Mr. R. Wegener Sleeswijk, Gytsjerk, Vice-president van de Arr.-rechtbank Leeuwarden, kamerheer van Hare Majesteit de Koningin; Ir. A. van der Werf, Heerenveen, Algemeen directeur Ingenieursbureau "Oranjewoud" B.V.; Drs. G. Ybema, Leeuwarden, Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal; Mr. Ing. P. van der Zaag, Drachten, Burgemeester van Smallingerland, voorzitter Vereniging van Friese Gemeenten.

▲ *4)* ***Onder de aanzet van het koorgewelf in de Margaretha-kerk van Boksum is een houten console aangebracht, waarop een mannetje is gebeeldhouwd. Met een tot een grimas vertrokken gelaat steunt hij met de handen op zijn knieën en beseft niet dat de last die hij vroeger droeg reeds lang van zijn schouders is weggenomen. Het beeldhouwwerk wordt gedateerd in de tweede helft van de 15e eeuw. Analoog aan een consolefiguurtje, eertijds in de Broerekerk te Bolsward, zou deze middeleeuwse Atlas onder een orgel kunnen hebben gezeten.***

Ets of Schilderij voor het goede doel?

Misschien wilt U een mooie ets of schilderij voor bovengenoemde veiling ten behoeve van de Boksumer kerk beschikbaar stellen. Ook tegen een nader overeen te komen vergoeding kunnen kunstwerken aangeboden worden. Op 22 en 23 juni a.s. is de inzameling bij "Veilinghuis Baerveldt B.V." in IJlst, waar U uw kunstwerk dan kunt brengen. Via het buro van de Stichting is aanmelding van een schilderij/ets eveneens mogelijk. De naam van de kunstenaar, de titel, de techniek, het formaat en het jaar van het kunstwerk dient U ten naaste bij te vermelden.
Het telefoonnummer van de Stichting Alde Fryske Tsjerken is 058-139666.

*** Zaterdag 2 september:** KUNSTVEILING te Boksum in samenwerking met "Veilinghuis Baerveldt B.V." uit IJlst.

*** Vier middagen in de herfstvakantie 26-29 oktober:** Tentoonstelling in de Sint Margriet over de "Slag bij Boksum op 17 januari 1586". Tijdens de veldtocht, die de Spanjaarden over de hard bevroren grond konden maken, hing het lot van Friesland aan een zijden draadje. De tocht eindigde bij Boksum in een veldslag.

Het artikel in de vorige Keppelstok over de Margarethakerk in Boksum heeft velen van U bewogen een gift te storten in het Jubileumfonds ten gunste van Boksum. Tot op heden (maart) is er een bedrag overgemaakt van *f* 11.000. Wij zijn U zeer erkentelijk voor dit mooie resultaat, dat in drie maanden werd bereikt. De Boksumer Sint Margriet blijft uw aandacht vragen.
Uw bijdrage is zeer welkom op bankrekeningnummer 29.67.66.542 bij de Friesland Bank t.n.v. Jubileumfonds Stichting Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden met het trefwoord "Boksum".
Bij storting op postrekening 811542 van de Friesland Bank te Leeuwarden gelieve U onder "mededelingen" te vermelden: ten gunste van nr. 29.67.66.542 en "Boksum".

D. Gerbens

Aktie Veiling Boksum

Donderdag 31 augustus en vrijdag 1 september 1995 is er een expositie van alle te veilen stukken. **Zaterdag 2 september 1995** zullen te Boksum veilingmeester J.J. van der Meulen en F.W.E. Baerveldt van Veilingen Baerveldt b.v. uit IJlst ter plaatse beeldende kunst veilen. De opbrengst komt geheel ten goede van de restauratie van de Margaretha-kerk te Boksum. Op de kijkdagen is er een catalogus te koop met foto-afbeeldingen van de te veilen nummers. Vele beeldende kunstenaars uit Friesland en van buiten de provincie hebben objecten beschikbaar gesteld. Drie dagen lang zullen er te Boksum activiteiten zijn rond kerk en toren: "slach om Boksum".

U bent van harte welkom.

"Simplex sigillum veri"

Het vroeg-18e eeuwse vervenerskerkje van Jubbega-Schurega is een simpel zaalkerkje. Luxe ontbreekt, zowel buiten als binnen. Verwacht er geen rijke kunst of tierlantijnen. "De kerk is zo leeg mogelijk", aldus de architect. Zelfs een orgel ontbreekt. De gebrandschilderde ramen, die het volgens het kasboek van een glasschilder ooit moet hebben bezeten, zijn verdwenen. Zonder toehoorders staat de fraaie kansel verlaten in de ruimte. Maar het kerkje is idyllisch gelegen tussen het groen op een natuurlijke verhoging en dat alleen al nodigt uit tot een bezoek. Het hobbelige pad dat er heenleidt maakt dat de bezoeker het kerkje langzaam en devoot kan naderen. Om vervolgens te constateren, dat de bijna voltooide restauratie het bekijken waard is! Die restauratie was broodnodig, heeft een vol jaar geduurd en loopt omstreeks half mei van dit jaar ten einde. Aannemer Bleeker van Bolsward had de uitvoering. Het wachten is nog op de schilder.

Het kerkje dook in 1713 als het ware op uit het veen. De Schoterlandse grietman Martinus van Scheltinga en zijn vrouw Wiskien namen het initiatief tot de bouw en bestuiverden het. Voortaan oefende de familie naar Middeleeuws gebruik het collatierecht uit. De preekstoel en de herenbank, een twee-eenheid tegenover elkaar, vormden zo een onzichtbare spil, waarom alles draaide. Trouwens: bij gebrek aan een orgel gaf de voorzanger de toon aan: prerogatief voor de vermogende hereboer, ook al kon hij geen wijs houden.

▲ ***Perpetuum mobile...***

Sinds 1972 is de Stichting eigenaresse. Gerben Brouwer met zijn architectenburo in Beetsterzwaag (tot voor kort geleid door Roelof Kijlstra) zou met recht de "Huisarchitect van de Stichting" kunnen heten. Verscheidene restauraties staan op naam van zijn buro. Hij heeft zijn best gedaan om niettegenstaande de ietwat kille sfeer in de kerk er toch iets aantrekkelijks van te maken. Het kerkje als monument vindt hij in alle eenvoud mooi, in het bijzonder om haar harmonische verhoudingen. P.C. secretaris Johan Molenaar spreekt zelfs van een "elegante hofstijl". "Simplex sigillum veri" luidde het devies van professor Herman Boerhaave, de beroemde 18e eeuwse tijdgenoot. "Eenvoud is het kenmerk van het ware"!

Bij de restauratie kwamen de gebruikelijke tekortkomingen aan het licht: verkruimeld metselwerk, doorgeroeste muurankers, vergane sporenkap (zonder beschot), aangetaste balken, kozijnen en gewelf. Restauratie van deze constructieve onderdelen volgt de gebruikelijke subsidieregels. Maar er kwam ook geriefsverbetering: een vernieuwde keuken en balie, verwarming achter de nieuwe lambrizering, van een zelfde soort als de oude. Al blijven er een paar kerkbanken staan, erediensten worden er al lang niet meer gehouden. Maar ook aan ruimte voor begrafenissen, poppentheater, tentoonstellingen van arresleden of geologische stenen heeft een levende gemeenschap behoefte. De houten vloer werd vervangen door een betonvloer, betegeld met deels oorspronkelijke plavuizen. Het oude middenpad wordt daarin duidelijk gemarkeerd. De kraak werd zowaar een vergaderkamer.
De enige relicten, gevonden onder het koor en een halve meter vanaf de voorgevel, zijn enkele "klippen". Dat zijn brokken natuursteen die mogelijk als fundering hebben gediend voor een klokkestoel of een vorig smaller kerkje. "Je kunt er van alles achter zoeken", aldus Brouwer, "maar ik kwam voor de restauratie en niet voor een (tijdrovend) kunsthistorisch onderzoek. Maar goed ook, want dan begin je dit veel te aardig te vinden". De laatste klus is het schilderwerk na een discussie over de meest passende kleuren. Die zijn historisch verantwoord met

uitzondering van de "grijzen". Het houten tongewelf kreeg iets van het blauwe hemelgewelf. De lambrizering werd in een bruine houtimitatie uitgevoerd. "Historisch hoeft niet altijd mooi te zijn", benadrukte Brouwer en hij volgde hierin Sytse ten Hoeve: "Wat vroeger lelijk was, moet je niet mooi maken".

De totale restauratie-uitgaven zijn begroot op *f* 650.000,–, "al ben je tot op het laatst aan het plussen en het minnen".

De officiële opening met muzikale omlijsting vindt plaats op *14 september* a.s. Maar enkele belangstellenden kregen alvast een voorproefje, medewerkers en vrijwilligers een bedankje en de kerk een nieuwe windvaan. Dat was op 7 april j.l., niet een onaardige dag wat het weer betreft.

In plaats van de gehavende haan, ooit schietschijf voor (jeugdige?) schutters werd een nieuwe windvaan met jaartal door Gerrit van der Wal en Sjoerd Elgersma op de nok van het dak geplaatst. Een sprekend symbool, ook voor onze Stichting: voortdurend in beweging, perpetuum mobile! Toen die zijn draai had gevonden wees hij een kille noordwester aan. Nederlandser kon het al bijna niet!

drs. W.A. Bangma

Van de excursie-commissie

Zaterdag 25 maart werd de voorjaars- excursie 1995 gehouden. Per bus of per eigen vervoer namen plm. 450 personen deel aan het bezoek aan de Hervormde kerken in Engwierum, Hoogebeintum, Kollum en Westergeest. Alhoewel onder dreigende wolken en een wind die stormkracht benaderde, werd het naar de mening van veel deelnemers een geslaagde tocht. Met name de kerken van Engwierum en Westergeest, onlangs gerestaureerd, trokken bijzondere aandacht, terwijl die van Hoogebeintum en Kollum opnieuw met intense belangstelling voor de rouwborden dan wel de muurschilderingen werden bezien. De van deze kerken samengestelde beschrijvingen zijn nog voorhanden. Na overmaking van *f* 7,80 (incl. verzendkosten) op postrekening 3690669 van de excursiecommissie S.A.F.T. te Leeuwarden, zal toezending plaatsvinden.

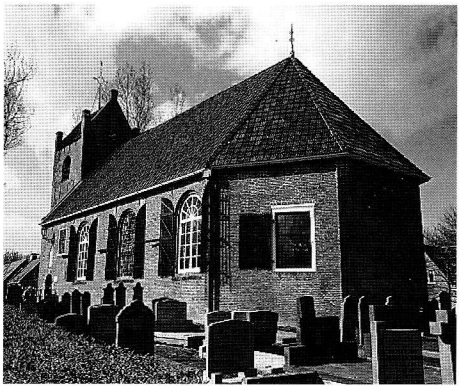

▲ *2)* ***N.H. Kerk, Engwierum***

▲ *1)* ***N.H. Kerk, Westergeest***

Er bestaat nog een mogelijkheid tot deelname aan de excursie naar noordoost Groningen (Farmsum, Middelstum en Zeerijp) op zaterdag *9 september 1995*. Voor informatie wordt verwezen naar De Keppelstok nr. 49, blz. V 196 e.v.

De eerstvolgende excursie in 1996 zal worden gehouden op zaterdag *23 maart 1996*.

W. Duinkerken

Over de muurschilderingen te Britsum

Het was een goede gedachte van onze donateur drs. P. Karstkarel om snel na het verschijnen in de Friesland Post van zijn artikel over de bovengenoemde schilderingen [1]), belangstellenden op 1 en 2 april j.l. enige uren de mogelijkheid te bieden het reeds blootgelegde gedeelte te bekijken. De aanwezige steigers waren daarvoor ideaal. Met erkentelijkheid maken we gewag van het enthousiasme waarmee ook onze donateur drs. D. van Weezel Errens op 1 april en de heer Karstkarel zelf op 2 april tekst en uitleg gaven. Niet minder dan ca. 600 bezoekers kwamen van 1 tot 4 uur 's middags naar de Johannes-kerk en velen namen de door de Friesland Post beschikbaar gestelde kleurige overdrukken van het artikel tegen betaling van ƒ 1,- mee (er zijn er nog op het bureau!).

Over deze schilderingen, die tot de oudste in hun soort in Friesland behoren, is al veel te doen geweest en zal zeker nog veel te doen zijn. Hun ontdekking kwam niet geheel onverwacht, maar niet verwacht was dat ze zo omvangrijk zouden zijn en onder de vele kalklagen zo goed bewaard waren gebleven. Ze stelden en doen dat nog, onze Stichting echter wel voor grote problemen. Het was nl. al spoedig duidelijk dat men te maken had met niet alleen iets uitzonderlijks, maar vooral ook met in vele opzichten uiterst kwetsbaar religieus gedachtengoed uit circa 1200 dat - en dáármee is iedereen het eens - voor verre nageslachten bewaard dient te blijven.

Gelukkig hebben vele donateurs dat begrepen en reeds een aanzienlijke som bijeen gebracht om de start van de restauratie mogelijk te maken. (Zie De Keppelstok nr. 40, blz. IV 214/215).

Die start is begonnen met het bijzonder zorgvuldig en zeer veel geduld eisende verwijderen van de tientallen witkalklagen, die in de loop der eeuwen, vooral na de Reformatie, over de schilderingen zijn aangebracht. Dat begin is gemaakt aan de noordoostelijke muur van het koor; daarop is nu het bovenste gedeelte van een schildering te zien. Proefvlakjes op andere plaatsen in de kerk maken duidelijk dat deze zich echter nog over veel andere muurgedeelten, met name in het koor voortzet: we zijn er dus nog lang niet! Maar op dit ogenblik staat het werk even stil want nu is het dilemma: hoe verder? Het is namelijk zonneklaar dat de schilderingen niet alleen zeer zorgvuldig moeten worden geconserveerd, maar ook dat ze van bijzonder gehalte zijn wat betreft

◄ ***De door Karstkarel als "kandelaar" beschouwde bekroning van de schildering op de noordoostelijke muur van het koor in de kerk van Britsum.***

de oorspronkelijke techniek van het aanbrengen, hun kleuren, de gebruikte verfstoffen en hun licht-, lucht- en vochtgevoeligheid. Ook doet zich de vraag voor òf en dan hóé de oudtijds en meer recent toch ontstane beschadigingen moeten worden bijgewerkt; zelfs ook of inderdaad alle schilderingen moeten worden blootgelegd, want kan men de conserverende werking van de vele kalklagen zodanig evenaren dat ze net zo mooi blijven als onder die kalklagen?
De lezer zal begrijpen dat de Stichting zich over een en ander thans ernstig beraadt en in overleg is getreden met tal van deskundigen. Vast staat echter dat, welke maatregelen ook worden getroffen, deze zeer kostbaar zullen zijn en dat dus nog veel geld bijeen moet worden gebracht. Momenteel loopt ook, met medewerking van het Rijk, een subsidieaanvraag bij Europese fondsen.
De belangstelling op 1 en 2 april was dus groot en onvermijdelijk was steeds de vraag wat het nu blootgelegde -in verhouding tot het vermoede geheel nog maar kleine- gedeelte werkelijk voorstelt. Karstkarel heeft zijn visie in de Friesland Post weergegeven. Die komt er in het kort op neer dat het ten dele gaat over de geschiedenis van de ark, die Mozes moest laten maken om in de tabernakel te plaatsen en die later in de tempel van Jeruzalem kwam. Men zie hiervoor de hoofdstukken 25 en volgende van het Bijbelboek Exodus. Hij baseert zijn mening o.a. op de in de schildering voorkomende woorden "Archa" en "Moyses", een stadsgezicht en menselijke figuren, die zowel in rijke als in meer eenvoudige kledij zijn gehuld en resp. groter en kleiner zijn afgebeeld. Mogelijk zijn dit hogepriesters en leden van het escorte van de ark. De stad en de menselijke figuren zijn onder en binnen een boog geplaatst; buiten de boog bevinden zich de genoemde woorden (op flinke afstand van elkaar en van verschillende lettergrootte) en rechts van de boog als een hoekvulling een zeer grote, vermoedelijk tronende figuur. Hierin ziet Karstkarel een tronende Christusfiguur en in een op de top van de boog staand ornament een veelarmige kandelaar.

Interessant is nu dat tijdens de open dagen veel discussie over de voorstelling en de teksten ontstond. Niet iedereen was het geheel eens met de door hem naar voren gebrachte interpretatie(s). Vooral een derde achter "Moyses" staand woord, de kandelaar en de tronende figuur maakten de tongen los. In het derde woord leest Karstkarel "Egom of iets dergelijks". Maar een pas geslaagde eindexamenkandidaat van het gymnasium las er duidelijk het woord "legis"= "wet" in en dat zou de mening dat de tronende figuur Mozes zelf kan verbeelden meer recht kunnen doen, want hij is immers de man van de Tafelen der Wet? Bovendien is het niet waarschijnlijk dat men Christus als koning in een hoek(je) van de gehele schildering zou hebben geplaatst. Hij is toch, na God de Vader, de belangrijkste figuur en zou dan veeleer boven de gehele schildering in het koor een plaats moeten innemen, m.a.w. op of boven de meest oostelijke muur daarvan. Vóór die muur zal ook (zoals nu nog in vele R.K. kerken) het hoofdaltaar hebben gestaan. Of, zo luidde weer een andere mening, is de figuur toch een wereldlijke, nl. de keizer van het Heilige Roomse Rijk, zoals in de Middeleeuwen het Duitse Keizerrijk werd genoemd en welks keizers grote zeggenschap hadden terzake het kerkelijke en kloosterleven van die dagen? In dat verband mogen we de veronderstelling van de heer Karstkarel, dat in onze schildering mogelijk invloed is te zien van de schilderschool van het klooster te Fulda in Midden-Duitsland en dat bezittingen in Britsum had, zeker waarde toekennen.
Maar alle waardevolle voorlopige meningen ten spijt, voor een werkelijk juiste interpretatie van de oudste schilderingen in de Johanneskerk van Britsum (er zijn ook nog sporen van latere tevoorschijn gekomen!), zal eerst het geheel moeten zijn blootgelegd. Pas dan is het mogelijk met hulp van kunsthistorici en theologen na te gaan of het nu gevondene een onderdeel is van een veel grotere voorstelling of een zelfstandig geheel vormt.
Hoe dit alles ook zij, onze Stichting is zich zeer wel bewust dat "Britsum" een zeer bijzondere uiting is van middeleeuwse devotie en dan ook waard is zo niet wereldwijd, dan toch zeker Europa-wijd met alle zorg, die nu en in de toekomst mogelijk is, omringd te worden.

G. Elzinga

NOOT:

1) P. Karstkarel, De Arke van Mozes in Britsum, Friesland Post 22e jaargang, nr. 3, maart 1995, pag. 28-29.

Donateursvergadering

Op ***zaterdag 28 oktober 1995*** wordt in Workum de jaarlijkse donateursvergadering gehouden in de Doopsgezinde kerk, Noard 102, aanvang 11.30 uur.

Agenda:

11.30-12.00 uur: Ontvangst

12.00-13.00 uur: Vergadering
1) Opening door de voorzitter met een overzicht van de werkzaamheden van de Stichting
2) Overname kerk (en)
3) Restauratie en onderhoud van de kerken en torens
4) Gelegenheid tot gesprek over ons werk
5) Rondvraag
6) Sluiting

13.00-14.00 uur: Lunchpauze in het R.K. Parochiehuis aan het Noard 173

14.00-15.30 uur: Bezichtiging R.K. kerk

15.30-16.30 uur: Bezichtiging N.H. kerk

16.45 uur Einde van de bijeenkomst.

Voor deelname aan deze donateursvergadering aanmelden voor *1 oktober 1995* (telefonisch of schriftelijk) aan het bureau van de Stichting. (in verband met het aantal personen voor de lunch).

U bent als donateur van harte welkom.

Orgelexcursie Jubileumjaar

Op ***zaterdag 23 september*** organiseert de jubileumcommissie een orgelexcursie naar de volgende orgels van:

's morgens: Rinsumageest: Bakker en Timmenga 1892
Metslawier: J. Reinders Radersma 1816

Lunchpauze in restaurant "Veldzicht" te Metslawier.

"s middags: Morra: Schwartzburg 1740
Ternaard: Van Dam 1864/ Bader kas 1654; op dit orgel van de excursie een kort concert.

De excursie vertrekt per bus om 10.00 uur voor het N.S. station te Leeuwarden. Per excursie verschuldigd bedrag *f* 47,50 per persoon (lunch inbegrepen). Reservering kan uitsluitend plaatsvinden door tijdige overmaking van de reissom op postrek. 22.07.600 t.n.v. Stichting Alde Fryske Tsjerken.
Bij de aanmelding duidelijk aangeven: Naam en adres en het aantal personen.

Activiteiten Jubileumjaar

In De Keppelstok nr. 49 is een opsomming gegeven van de voor 1995 voorgenomen activiteiten in verband met ons 25-jarig bestaan. Zonder in onnodige herhalingen te vervallen laten we ze de revue nog even passeren, waarbij we tevens enkele nieuwe activiteiten vermelden.

1 De **officiële herdenking** op ***29 september*** in de Grote Kerk te ***Leeuwarden*** des middags om 14.30 uur belooft veel goeds. Naast orgelspel van drs. J. Jongepier en S. Kraak zal men ook enkele optredens kunnen beluisteren van het Kamerkoor Capella '92 uit Heerenveen o.l.v. Gerben van der Veen. Een tentoonstelling van op het thema "Bevrijding-Vrijheid" gebaseerde werken van Friese kunstenaars wordt vergezeld van een expositie van tekeningen van basisschoolleerlingen, betrekking hebbend op onze bezittingen. Enkele sprekers zullen terugzien op de afgelopen 25 jaar en wijzen op de betekenis die het werk van de Stichting voor Friesland heeft. Een hoogtepunt is ook de presentatie van:

2 **het jubileumboek** "Het Friese Kerkinterieur" van Dr. Regn. Steensma. Dit rijk in kleur geïllustreerde werk, dat alle donateurs vóór 29 september a.s. nog voor *f* 37,50 bij ons bureau kunnen bestellen (zie de folder in De Keppelstok nr. 49), mag zich nu al in een grote belangstelling verheugen.

3 Aan het **restauratiefonds Boksum** is reeds door enkele tientallen donateurs op verheugende wijze bijgedragen. Naast kleinere mogen we ook enkele grote giften vermelden, maar wij beseffen dat niet ieder daartoe in staat is. Vele kleintjes maken echter een grote en daar is de Stichting bijzonder dankbaar voor!
Op 18 mei ging de actie "officieel" van start en op 17 juni is er een optocht van "pylgers" uit Hylaard naar Boksum, waaraan vele historische figuren deelnemen, o.a. de

Heilige Margaretha. Ook schoolkinderen, een koor en een muziekkorps lopen in de stoet mee, die bij de kerk eindigt.
Een veiling ten bate van het restauratiefonds van circa 150 door Friese kunstenaars vervaardigde objecten wordt op *2 september* gehouden in de kerk. Veilingen Baerveldt B.V., te IJlst verleent aan dit evenement belangeloos medewerking. De kijkdagen zijn *31 augustus en 1 september* in de kerk en in het dorpshuis "It String".

4 Op de **excursies** is naar genoegen ingetekend, zodat ook deze een succes zijn geweest en hopelijk nog zullen worden. Voor die op ***9 en 23 september*** kan men zich nog opgeven. Men zie ook nog pag. V 231 en V 234.

5 **Het extra dikke nummer 49** van de Keppelstok was voor velen een verrassing. Het verheugt de Redactie zeer dat ook dit nummer 50 een bijzonder aanzien krijgt.

6 Naast de **fondswerving Boksum** is op 18 mei ook het werven van nieuwe donateurs begonnen. Het Bestuur hoopt dat het aantal fors zal toenemen. Wat zou het mooi zijn als elke huidige donateur één nieuwe zou kunnen opgeven! Ook voor de Plaatselijke Commissie ligt hier een belangrijke taak. Doet U mee?

7 De opening van de **expositie "Scheepjes als windvanen"** in het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek had op 17 maart plaats. Men roemde de prachtige met telelens door dokter S. Hemmes te Sneek vervaardigde foto's en menigeen was verbaasd over de in vele windvanen "vereeuwigde" scheepstypen! De expositie duurt tot 10 juni.

8 De **donateursbijeenkomst te Workum** is niet op *14 oktober*, maar op *28 oktober* a.s.! Bezocht worden de Doopsgezinde, Rooms-Katholieke en Hervormde kerken (met toelichtingen). Dan heeft ook de prijsuitreiking plaats van de tekenwedstrijd (zie 9) en wordt van een feestelijke lunch genoten. Alle donateurs krijgen nog nader bericht. Men zie ook nog pag. V 234.

9 **Tekenwedstrijd.** Op initiatief van onze donateur mevrouw F. Wiersma te Dalmholte (Ov.) is voor de basisschoolleerlingen uit de dorpen waar onze Stichting een monument bezit en voor de leerlingen van de scholen, die door de betreffende kinderen worden bezocht (dikwijls dus in nabijgelegen plaatsen), een tekenwedstrijd uitgeschreven. Daaraan zijn leuke prijzen verbonden, die op de jubileumdag te Leeuwarden (zie 1) door een jury zullen worden uitgereikt. Bovendien zal een selectie worden tentoongesteld.

Naast al deze activiteiten zijn er ook nog **diverse** kleinere die niet direct betrekking hebben op het jubileum en die tendele reeds hebben plaatsgevonden. Toch vermelden wij de expositie en bevrijdingsfeestelijkheden te Britswerd (15 april en 5 mei), een "stippel"-route naar o.a. Jorwerd, Beers, Blessum en Boksum (20 mei), terwijl ook de "Kerkepaden" van de NCRV op *24 juni* en *1 juli* langs een aantal van onze kerken zullen leiden.

Op *9 september*, de Nationale Monumentendag, zullen alle 30 kerken van de Stichting worden opengesteld.

Op ***vrijdag 15 september*** wordt, na een grote restauratie, de kerk te Schurega geopend, gevolgd door een "open dag" op *16 september.*

Het Dagelijks en Algemeen Bestuur en de Jubileumcommissie 1970-1995 hopen dat een en ander getuigt van een springlevende Stichting!

De Jubileumcommissie

Gevraagd

De Plaatselijke Commissie te Kortezwaag zoekt voor de kerk te Kortezwaag,

NIEUWE COMMISSIELEDEN,

die bereid zijn dit monumentale object te beheren.

De kerk is veel in gebruik voor trouw- en rouwdiensten en culturele activiteiten.

Wie wil ons helpen?

U kunt contact opnemen met de heer Joh. van der Meulen, Weverij 35, 8401 PH Gorredijk, Telefoon 05133-3008

Organum Frisicum wil Friese orgelcultuur promoten

De Stichting Organum Frisicum stelt zich ten doel het Friese orgelbezit meer onder de aandacht van een breed publiek te brengen. Zij wil daartoe alle mogelijke publicatiemiddelen en promtionele activiteiten waaronder orgelconcerten en orgelexcursies benutten.

Het eerste project van de stichting is de uitgifte van een agenda met orgelconcerten voor het hele seizoen 1995, lopend van pasen t/m kerst. Daartoe heeft de stichting zich verzekerd van de medewerking van de Plaatselijke Commissies in Friesland, die orgelconcerten organiseren. Deze agenda is vlak voor pasen uitgekomen en zal officieel worden aangeboden op zaterdag 17 juni a.s. (om 13.00 uur in de N.H.- kerk te Mantgum).

Voor nadere inlichtingen over de stichting kan men zich wenden tot:
Dhr. A. Fahner (telef. 058-127874)
of dhr. J. Sjoukema (telef. 05118 -31360).

U kunt het werk van de stichting steunen door overmaking van een donatie van tenminste ƒ 25,- per jaar op gironr. 2377793 t.n.v. de Stichting Organum Frisicum. Postbus 4077 8901 BE Leeuwarden.

Herkomst foto's in dit nummer

Omslag:
foto: Anne J. de Vries

Van de Redaktie:
foto: Ulbe Zwaga

De Passievoorstellingen in de Huizumer dorpskerk:
foto 1-7: Anne J. de Vries

Boksum, dorp met een bewogen geschiedenis:
foto 1-2: Ulbe Zwaga
foto 3: archief S.A.F.T.

Bedehuizen van beton:
foto 1, 3, - 7: Monumenten Selectie Project Provincie Friesland
foto 2: Rijksarchief Friesland
foto 8: familie Knobbe te Tijnje

Plaatselijke Commissies:
foto 1 en 2: Ulbe Zwaga
foto 3: Douwe Gerbens
foto 4: Winfried Walta

"Simplex sigillum veri":
foto: archief S.A.F.T.

Van de excursiecommissie:
foto 1 en 2: S. Grijpstra

De muurschilderingen te Britsum:
foto: archief S.A.F.T.

ZUIDERGRACHTSWAL 25 - 8933 AE LEEUWARDEN
TELEFOON 058 - 13 96 66 - TELEFAX 058 - 12 22 32
Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703
Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur

Secretariaat 'De Keppelstok': H. van der Veen, Van Sytzamastr. 1, 9145 SP Ternaard, Tel. 05198-1692
Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga, Wismastate 7A, Postbus 6020, 8902 HA Leeuwarden, Tel. 058-660906